

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

**Percepția istoriei și culturii romane
la Augustin, *De civitate Dei***

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Baumgarten Alexander

Student-doctorand:

Grijac Lavinia-Alexandra

Cuprins

INTRODUCERE	5
Nostalgia romanilor	5
Să nu fim doar istorici	13
Inducerea unei separări, propunerea unei substituiri	20
PARTEA I. TRADIȚIE ȘI ADEVĂR	29
CAPITOLUL 1. Invitație la dialog	29
CAPITOLUL 2. Platon și minciunile permise	31
CAPITOLUL 3. Filosoful util și filosoful dăunător	34
CAPITOLUL 4. Cicero – unde?	38
CAPITOLUL 5. Autorii trecutului ca interlocutori. În căutarea adevăratului Cicero	46
CAPITOLUL 6. Liberi și sacrilegi	56
CAPITOLUL 7. Râsul augurului	72
CAPITOLUL 8. Conștienți și neputincioși, atunci și acum	80
CAPITOLUL 9. Ce (nu) stă în puterea lui Scaevola Pontifex	86
CAPITOLUL 10. Portretul augustinian al lui Tiberius și Caius Gracchus	96
CAPITOLUL 11. Indignarea păgânilor, amuzamentul creștinilor	105
CAPITOLUL 12. Obstacol în calea adevărului: un templu	109
CAPITOLUL 13. Statul ciceronian, care nu a fost, nu este și nu va fi	113
CAPITOLUL 14. Să te naști într-o tradiție	119
CAPITOLUL 15. Varro în fața cetății	127
CAPITOLUL 16. În spatele structurii <i>Antichităților</i> lui Varro	134
CAPITOLUL 17. Varro și alegerea de a nu se alipi complet filosofiei	146
CAPITOLUL 18. Bunul căutător și sclavul tradiției	152
PARTEA A II-A. GLORIE ȘI LIBERTATE	164
CAPITOLUL 19. Existența fragmentată a autorităților romane	164

CAPITOLUL 20. Consens despre ceea ce nu credem.....	169
CAPITOLUL 21. Fiul lui Marte și divinitatea acordată.....	178
CAPITOLUL 22. <i>Facta</i> , nu <i>ficta</i> , încă de la întemeierea Romei și deificarea ca răsplătă civică.....	187
CAPITOLUL 23. Relația dintre mit, istorie și adevăr: o cercetare suspendată.....	195
CAPITOLUL 24. Romulus și Remus: de la tip uman la tip roman.....	207
CAPITOLUL 25. Sallustius și dorința naturală de glorie	217
CAPITOLUL 26. Deificarea lui Romulus ca <i>adulatio</i>	228
CAPITOLUL 27. Nefericirea lui Iunius Brutus	238
CAPITOLUL 28. Răspunsuri date lui Sallustius.....	244
CAPITOLUL 29. Romani, actori, poeți și <i>varietas</i>	252
CAPITOLUL 30. Glorie, nemurire, fericire, dar nu aici	258
CONCLUZII	268
Rezumatele capitolelor Părții I	272
Rezumatele capitolelor Părții a II-a	284
ANEXA 1. Romani invocați în <i>De civitate Dei</i>	296
BIBLIOGRAFIE	312
1. Bibliografie primară	312
2. Bibliografie secundară.....	326
3. Resurse electronice	346

Cuvinte-cheie

Augustin din Hippona, *Despre cetatea lui Dumnezeu (De civitate Dei)*, filosofia augustiniană, studii antice târzii, dialogul dintre păgânii romani și creștini, cetatea terestră (*civitas terrena*) și cetatea celestă (*civitas caelestis*), percepția augustiniană a culturii clasice, utilizarea augustiniană a surselor clasice, prezentarea și percepția lui Augustin a istoriei romane, necesitatea cercetării filosofice a istoriei și a religiei, istoria (*historia*), istoria romană, tradiția (*traditio*), *mos maiorum*, instituții romane, istoria religiei romane, teologia tripartită varroniană, cultura romană, studii romane, autori clasici romani, educația romană, istoriografia romană, Cicero, Scaevola Pontifex, Varro, Sallustius, ascunderea adevărului, templul Concordiei, gloria (*gloria*), deificarea, Romulus, *exempla*

Rezumat

În *De civitate Dei*, Augustin răspunde păgânilor romani care, văzându-și capitala simbolică a imperiului asediată de vizigoții lui Alaric I (410 d. Chr.), au identificat cauza principală pentru (de)căderea Romei la nivelul răspândirii creștinismului. La aproximativ doi ani după asediu, deja în a doua carte a proiectului său (*De civitate Dei*, 2.3), Augustin observă cât de comună este această acuză, semn al dialogului și conflictului neîncheiat dintre păgâni și creștini chiar și în secolul al V-lea, în ciuda faptului că religia creștină a devenit religie de stat în anul 380 d. Chr., o stare de fapt la care s-a ajuns după un secol de persecuții anti-creștine (secolul al III-lea) și, ulterior, multe decenii în care proiectele de legi imperiale oscilau între sprijinirea acestei religii și înlăturarea ei. Acest context extins a fost suficient de evident atât lui Augustin, cât și oponentilor săi, ca el să nu mai resimtă ca necesară criticarea practicilor strict contemporane păgâne în acest proiect al său, iar, pe fondul acestuia, răspunsul lui Augustin capătă o formă inițial surprinzătoare: el propune o revenire critică la sursele textuale ale imaginii Romei glorioase din timpul precreștin, spre care oponentii săi puteau privi cu nostalgie și cu speranța re consolidării imperiului din prezent prin revenirea la una dintre instituțiile lui tradiționale din trecut: religia politeistă romană. Dar oponentii păgâni, mai precis cei educați, conform lui Augustin, nu invocau onest acel trecut glorios precreștin, ci trecând sub tăcere mărturii din care putea să transpară existența unor alte cauze pentru o mult mai veche stare decadentă a Romei, astfel încât să îi instige pe cei lipsiți de educație la o ură și mai puternică față de creștini (*De civitate Dei*, 2.3 și 4.1). În ochii lui Augustin, acest comportament manipulator al elitei intelectuale păgâne romane trădează faptul că nu iubește cu adevărat *historia*, „depozit” și „index” al faptelor, al lucrurilor care s-au petrecut cu adevărat și care au fost atestate grație experienței trăite sau transmise a autorilor din trecut. Astfel, Augustin dedică prima jumătate a operei *De civitate Dei* unei cercetări „istorice”, prin care acuzarea creștinismului de către păgâni să fie invalidată de suferințele și lipsurile atestate în aceeași istorie a Romei, la care ambele părți aveau acces în virtutea educației liberale imperiale împărtășite.

Privind *De civitate Dei* ca pe un mare „dialog” format în circumstanțele și pe baza premiselor descrise mai sus, lucrarea noastră doctorală analizează, descrie și interpretează percepția pe care Augustin o are referitor la istoria Romei, dar și a culturii ei într-un sens mai general, dat fiind că sub termenul *historia*, în prima jumătate a operei, Augustin reunește trei domenii pe care astăzi le percepem distinct, anume istoria propriu-zisă, istoria religiei și istoria filosofiei. Dintre acestea, pentru a ne concentra strict pe percepția a ceea ce poate fi considerat caracteristic „roman”, am optat în lucrarea noastră să ne concentrăm pe primele două sensuri ale termenului *historia*, discutând, prin urmare, preponderent despre percepția augustiniană a istoriei romane și a istoriei religiei romane, așa cum aceasta reiese mai ales din Cărțile I-VII, din Cartea a XVIII-a și, selectiv, din celelalte cărți ale operei. Caracterul ei dialogic, la care ne referim și pe care insistăm în lucrarea noastră, reiese nu doar din contextul dialogului propriu-zis dintre păgânii romani și creștinii reprezentați de Augustin, ci și din modul în care Augustin planifică și „clădește” reîntâlnirea dintre publicul său și autorii Republicii târzii și ai Principatului sub Augustus, aceștia, împreună cu conținuturile operelor lor, fiind implicit considerați de oponenții lui Augustin reperele romanității, prin care aceasta putea fi readusă în prezent și revitalizată printr-o revenire la „origini”.

Una dintre premisele cu care operează Augustin în *De civitate Dei* este că înțelegerea colectivului, precum poporul roman ca întreg, este posibilă și sprijinită prin analizarea și înțelegerea individualului, precum cazurile particulare ale marilor personalități ale Romei (vezi, de exemplu, *De civitate Dei*, 1.15, 4.3, cf. 10.6 și 10.14). Prin aceasta, devin relevante pentru cercetarea noastră nu doar „portretele” făcute figurilor marcante ale istoriei romane, începând cu exemplul fraților întemeietori, Romulus și Remus, și exemplul lui Iunius Brutus, cu care stă cel mai strâns în legătură începutul Republicii, ci și „portretele” intelectuale, dar și sufletești, pe care Augustin le face autorilor romani înșiși, invocați de mai multe ori chiar prin adresare directă (de exemplu, cazurile lui Varro în *De civitate Dei*, 6.6 și 7.5, Scaevola Pontifex în *De civitate Dei*, 4.27, dar și Cicero, prin adresarea directă făcută personajului Scipio din *Republica* în *De civitate Dei*, 2.12). Vedem în acest „joc narativ” un element prin care putem stabili o inițială continuitate între *De civitate Dei* și marile lucrări a căror „succesoare” tematică este, anume *Republica* lui Platon și *Republica* lui Cicero (CAPITOLUL 1), însă, construind mai ales capitolele PĂRȚII I cu această idee a operei *De civitate Dei* ca dialog la bază, ducem interpretarea acestui element comun mai departe și argumentăm că Augustin „cheamă” în fața oponenților săi propriile autorități romane și le oferă un cadru în care ei pot vorbi „direct” prin textele și deciziile lor, dar în așa fel încât oponenții să vrea, în cele din urmă, ei singuri o despărțire de aceste autorități. Această

despărțire se impune în virtutea unei alte premise cu care Augustin lucrează implicit în *De civitate Dei*, anume preferința și aprecierea oricărui om cu adevărat educat și iubitor de cunoaștere pentru adevăr și pentru acei oameni care devin modele prin armonizarea persoanei lor publice cu cea privată, ca dovadă a punerii în practică a lucrurilor transmise și, implicit, ca dovadă a aderării interioare la cele rostite în exterior. În acest context, este valorificată de Augustin orice disonanță, ezitare, contradicție internă sau chiar dedublare reperabilă în textele autorilor romani, precum Cicero sau Varro, dar și în diverse decizii din istorie, precum cele ale senatului sau strămoșilor (*maiores*), la fel cum este revalorificată critica de bază a oponenților în cheia ascunderii adevărului: aplicând-o autorilor și predecesorilor înșiși, Augustin identifică la aceștia, ca la oponenții săi, gesturi similare de ascundere a adevărului, prin excludere, cenzură, selecție părtinitoare sau „acoperire” prin lucruri cu o altă valoare semantică, de care un căutător al adevărului se va lovi ca de niște „obstacole”, precum statutul divin acordat lui Romulus, templul Concordiei construit după eliminarea fraților Gracchi sau descrierea și „calificarea” unor evenimente sau persoane, altfel criticabile, prin termenul în mod suprem pozitiv al „gloriei”. Toate aceste lucruri au loc în *De civitate Dei* pe fondul respingerii acuzației venite din partea păgânilor, pentru a demonstra faptul că siguranța, stabilitatea și succesul imperiului nu au depins de practicarea religiei tradiționale romane, apelând, prin urmare, nu doar la conținuturile istoriei și istoriei religiei, ci și la figurile unora dintre cei mai importanți oameni care le-au transmis în scris, transformați ei înșiși în mărturii grăitoare – în mijlocul acestor idei complex-întreșute, se cristalizează, conform interpretării noastre, percepția augustiniană a istoriei Romei, inclusiv a istoriei religiei sale tradiționale.

Acestei dimensiuni a percepției augustinienne i se alătură, în schimb, o a doua dimensiune, despre care vorbim în PARTEA A II-A și spre care ultimele capitole ale PĂRȚII I pregătesc, în paralel cu analizele proprii acestora, o tranziție tematică. Exemplele istorice invocate în *De civitate Dei*, alături de observațiile și criticile pe care Augustin le face autorilor și autorităților Romei, construiesc o imagine a culturii romane în care relele corporale și spirituale suferite de acest popor se datorează, în primul rând, eșecului politeismului roman de a-i indica binele suprem și de a-i oferi îndrumare clară spre obținerea acestuia, prin împărtășirea unor legi morale și criterii de judecată fixe și accesibile tuturor (vezi, de exemplu, *De civitate Dei*, 2.6), conform cărora romanii să-și fi putut regula comportamentele și acțiunile, coerenți cu sine și într-un acord real unii cu alții. Conștient atât de lipsa unei astfel de îndrumări din partea zeilor păgâni, dar și de necesitatea ca în planul lui Dumnezeu romanii din trecut să nu fi cunoscut calea adevărată spre viața fericită, Augustin oferă în primul rând romanilor înșiși, dar și tuturor cititorilor săi, un context în care romanii și-au fixat

singuri scopul suprem spre care să își îndrepte, colectiv și individual, toate eforturile, anume gloria, și propriile criterii de recunoaștere și acordare a ei, dându-și cetății structuri și legi care să îi asigure unitatea și funcționarea îndelungată. În alte cuvinte, Augustin integrează Roma în proiectul celor două cetăți, terestră și celestă, raționalizându-i trecutul în așa fel încât toate acțiunile romanilor, încă de la întemeiere, să poată fi comentate (și) din perspectiva succeselor și neajunsurilor modului în care și-au suplinat comunitatea cu elemente pe care, potrivit lui Augustin, ar fi trebuit să se întâlnească în locul firesc al unei religii. O astfel de „verificare” a romanilor devine simultan o „testare” a scopului suprem asumat și a structurilor sale, ducând, în cele din urmă, așa cum argumentăm în lucrarea noastră, la ideea că o rațiune ordonatoare, pe care omul, ca ființă imperfectă și cu viață finită, și-o stabilește singur, în mod inevitabil va cauza „în plus” cazuri de excepție, privilegieri nedrepte și comportamente contradictorii în interiorul societății în care rațiunea ori principiul respectiv este urmărit.

În PARTEA I, într-o primă etapă, ancorăm prima parte implicită a viziunii augustinienne (în ordinea redată mai sus, premisa implicită a preferabilității adevărului și armonizării persoanei publice și private) în gândirea antică, invocând două exemple. Întâi, aducem în discuție exemplul lui Platon ca autor de dialoguri și în rolul unui cărmuitor al cetății sale ideale, în filosofia căruia coexistă frapant, pe de o parte, aversiunea față de orice înseamnă neadevăr și imitație și, pe de altă parte, permisiunea cărmuitorului de a inventa mituri spre educarea cetățenilor (CAPITOLUL 2). Apoi, îl invocăm pe Seneca pentru ideea generală a filosofiei ca mod de viață și deziderabilitatea armonizării faptelor și a cuvintelor, dar și a ocupației de filosof în sine și a subiectelor pe care acesta se cuvine să insiste, căci altfel riscă să devină dăunător pentru comunitate (CAPITOLUL 3). Exemplul lui Seneca introduce în discuție, la rândul său, exemplul lui Cicero, la care și Seneca s-a referit în scrisorile pe care le comentăm în capitolul dedicat lui, urmând ca, în CAPITOLUL 4, să prezentăm modul în care Cicero și-a compus tratatele-dialog și dificultățile care însoțesc orice căutare, din trecut și din cercetările prezente, a opiniilor asumate personal de Cicero, situându-ne de acea parte a dezbaterii care susține că această căutare este legitimă, chiar dacă în final nu duce (așa cum Cicero și-a și dorit) la identificarea propriu-zisă a unor credințe personale ale autorului. Arătăm în CAPITOLUL 5 cum anume o astfel de căutare a avut sens și a fost necesară în planul operei lui Augustin, care își declară cel mai direct strategia retorică a invocării și analizării autorilor în *De civitate Dei*, 10.29, adresându-i-se în mod direct lui Porfir, dar clarificând apoi că, de fapt, în acest fel vizează publicul pentru care Porfir este o autoritate. Augustin își asumă sarcina reconstituirii opiniilor personale ale lui Cicero în *De civitate Dei*, 4.26 și 4.30, respectiv în *De civitate Dei*, 5.9, pentru a revoca, în cele din urmă, statutul său de autoritate pe

subiecte religioase, datorită prezenței în lucrările sale a simplei *posibilități* ca el să nu fi crezut în existența unei naturi divine: în interpretarea noastră, căutarea din Cartea a IV-a conține, de fapt, ceea ce poate fi considerată concluzia căutării din Cartea a V-a, motiv pentru care le abordăm în ordine inversă în CAPITOLELE 6-7. Mai precis, despre cercetarea făcută de Augustin în Cartea a V-a discutăm în CAPITOLUL 6, alăturând analizei noastre prezentarea detaliată a conținutului relevant din trilogia religioasă a lui Cicero (*De natura deorum*, *De divinatione*, *De fato*) pentru a pune în evidență toate aspectele pe care Augustin le implică în cercetarea sa relativ succintă a acestei probleme dificile, asumată cu ocazia unei dezbateri pe tema destinului. Referindu-se în acel context la discursurile personajelor Cotta din *De natura deorum* și, mai ales, Marcus din *De divinatione* și, apoi, *De fato*, Augustin ajunge spre finalul *De civitate Dei*, 5.9 la reducerea lui Cicero la figura nesocotitului din *Psalmul* 13, 1, din cauza contradicțiilor interne cu care Cicero se asociază în special prin discursul lui Marcus, care sugerează imposibilitatea preștiinței atât la om, cât și la zei, lucru pe care Augustin îl percepe ca pe o negare a naturii divine a zeilor, chiar dacă rămâne la Cicero o posibilitate admisă, mai degrabă decât o credință asumată. Reducerea lui Cicero la figura nesocotitului, așadar la figura unui om ce poartă în sine contradicții, trimite „deja” la rezultatul excluderii lui Cicero din grupul de autorități în religie din Cartea a IV-a, loc în care Augustin „completează” (în ordinea noastră) portretul lui Cicero ca autor prin comentarea, în *De civitate Dei*, 4.30, a celor discutate prin personajul Balbus în *De natura deorum*, 2.70-71; în analiza noastră a acestui comentariu, în CAPITOLUL 7, îi alăturăm referința pe care Augustin o face la *Tusculanae disputationes*, 1.65 în *De civitate Dei*, 4.26, pentru a demonstra că tradiționalismul lui Cicero este aspectul recurent în toate aceste căutări ale lui Augustin, din care reiese imaginea unui Cicero care își asumă sacrificarea adevărului și, paradoxal, chiar a existenței unei naturi divine pe „altarul” patriei lui, spre apărarea instituțiilor ei ancestrale – așadar, inclusiv a religiei politeiste romane – și a valorii lor inerente. Pentru această căutare a lui Cicero din Cartea a IV-a este reprezentativă fraza „Cicero augurul râde de auspicii” (4.30), pe a cărei interpretare ne concentrăm în CAPITOLUL 7, în modul descris mai sus, dar și în CAPITOLUL 8, unde oferim încă o modalitate de interpretare a frazei, legându-ne de comentariul făcut de Augustin referitor la auspiciile de la construirea templului lui Jupiter Optimus Maximus (4.29). În interpretarea noastră, Cicero a fost, în acel context al discursului, cel mai la îndemână exemplu pentru una dintre cele două categorii de romani descrise de Augustin la finalul *De civitate Dei*, 4.29, cu reacții specifice la problema auspiciilor de acel tip, mai precis pentru categoria romanilor din trecut care au fost conștienți de faptul că auspiciile romane nu sunt legate de nicio putere de prezicere și nu pot garanta, în cazul discutat, stabilitatea

granițelor imperiului, dar au considerat venerarea zeilor în continuare necesară. Cu această ocazie, în același capitol, dedicăm un spațiu extins discutării grupului de referințe la istoria romană recentă (secolele III-IV d. Chr.) pe care Augustin le face în *De civitate Dei*, 4.29, un subiect important, dat fiind că astfel de referințe sunt foarte rare în această operă. O temă recurentă din *De civitate Dei* devine evidentă în această etapă a lucrării noastre, anume un anumit tip de tradiționalism ca neglijare a adevărului de către o persoană cultă ori un autor, fie din lipsa de putere de a se împotrivi, fie din lipsa unei dorințe de a se împotrivi, sau dintr-o combinație a celor două: discutăm un caz important și deosebit de ilustrativ în acest sens în CAPITOLUL 9, în care analizăm portretul pe care Augustin i-l face lui Scaevola Pontifex în *De civitate Dei*, 4.27, pornind de la modelul teologiei tripartite pe care l-a propus și căruia i-a adus justificări, comentate minuțios de Augustin. Scaevola a sustras cetățenilor Romei doctrine filosofice pe care le considera implicit adevărate, căci a perceput ca real pericolul pe care îl reprezentau pentru religia de stat, întrucât acceptarea lor ar fi impus schimbarea ori înlăturarea unor aspecte-cheie ale ei (referitor la cultele oamenilor deificați și prezența reprezentărilor antropomorfe ale zeilor) – acest exemplu de autoritate romană care ascunde adevărul, retrăgându-l de sub ochii cetățenilor, este completat în următoarele capitole ale lucrării noastre de alte asemenea exemple, reconstituind treptat viziunea generală pe care Augustin o are referitor la autoritățile care au lăsat mărturie despre politeismul roman precreștin. În CAPITOLELE 10-12, discutăm despre cazul senatorilor care au ascuns adevărul despre conflictul cu frații reformatori Tiberius și Caius Gracchus punând simbolic un templu dedicat zeiței Concordia în fața oamenilor, dar mai ales în fața oratorilor capabili să îi influențeze. Mai precis, în CAPITOLUL 10 analizăm modul în care Augustin vorbește despre episoadele reformelor gracchiene în *De civitate Dei*, 3.24-26, interpretând selecțiile făcute la nivelul informațiilor transmise și posibilele similarități cu relatările altor istorici, pentru a arăta, în final, elementele originale ale relatării lui Augustin. Apoi, în CAPITOLUL 11, analizăm critica augustiniană a dedicării deliberate a templului zeiței Concordia și nu zeiței Discordia și ancorăm această critică în contextul mai larg al corespondenței dintre Augustin și diferiți romani, păgâni sau (de curând) convertiți la creștinism, cu care argumentăm că a împărtășit, în calitate de om cu educație, o sensibilitate față de orice contradicție internă sesizabilă în interiorul unei religii. În final, în CAPITOLUL 12, discutăm semnificația construirii templului Concordiei ca obstacol în calea adevărului, considerat de Augustin, în cele din urmă, inutil, pe baza conflictelor violente care au urmat în istoria romană, ocazie cu care comentăm decizia sa de a grupa împreună trei figuri politice de regulă discutate distinct, anume Lucius Appuleius Saturninus și Caius Servilius Glaucia, pe de o parte, și Marcus

Livius Drusus, pe de altă parte. O altă mențiune importantă a fraților Gracchi, mai exact a morții lui Tiberius Gracchus, se regăsește în *De civitate Dei*, 2.21, unde, pe baza a ce implică aceasta, dar și pe baza textelor lui Cicero și Sallustius, Augustin respinge definiția ciceroniană a statului ca acord între cetățeni asupra lucrurilor urmărite: în CAPITOLUL 13, discutăm modul în care are loc această respingere, completând discuția din Cartea a II-a cu referințele la *Republica* lui Cicero din Cartea a XIX-a, și, în plus, arătăm că Augustin respinge această definiție mai degrabă pentru că nu este adecvată pentru descrierea realităților istorice. În același timp, Augustin acceptă, pe urmele autorilor invocați, moartea lui Tiberius ca un reper istoric pentru începutul unei decăderi observabile a Romei, însă fără adoptarea unei narațiuni tragice a declinului, care implică simultan idealizarea perioadelor anterioare acestui eveniment. CAPITOLUL 14 pregătește o tranziție spre grupul de capitole dedicate în principal lui Varro (CAPITOLELE 15-18): în acest capitol aducem exemple din care se poate deduce deziderabilitatea justificării prin intervenție divină a diferitelor evenimente sau acțiuni în cadrul istoriei romane; dintre acestea, ne concentrăm cu precădere pe repetarea jocurilor romane și visele lui Titus Latinius, menționate de Augustin în *De civitate Dei*, 4.26. Legăm apoi acest aspect de o dorință reperabilă în textele autorilor Republicii târzii de a găsi o rațiune în spatele tuturor lucrurilor acumulate în istoria lor și, în paralel, discutăm modul de formare al unei tradiții, invocând cazurile Republicii lui Platon și Republicii lui Cicero, pentru a ajunge la ideea că astfel de justificări sunt asimilate și chiar perpetuate în cultura unui popor în cele din urmă necritic și conținutul mitic și cel istoric devin frecvent imposibile de separat, mai ales în ce privește trecutul îndepărtat. Astfel, devine inteligibilă misiunea dificilă pe care a avut-o în față Varro, despre care discutăm în CAPITOLUL 15 și de care Augustin a fost conștient atunci când discută cazul lui, fiind unul dintre marii autori romani care, la sfârșitul Republicii, a încercat raționalizarea trecutului Romei și a instituțiilor cetății sale, așa cum le-a găsit, în forme și practici din care nu transpare întotdeauna o rațiune universală și un caracter necesar. Augustin, în schimb, percepe într-o lumină negativă „sacrificiile” pe care Varro, dar și ceilalți romani discutați, trebuiau să le facă pentru a păstra structurile și conținuturile tradiției cetății lor chiar și în încercările lor de a le raționaliza, aspect despre care vorbim în CAPITOLUL 16, analizând interpretarea augustiniană a structurii lucrării *Antiquitates rerum divinarum* a lui Varro, care, printre altele, pentru Augustin, în mod deliberat subordonează divinul umanului. În CAPITOLUL 17, discutăm despre felul în care, în cadrul propriei împărțiri a teologiei, Varro s-a folosit de conținuturile teologiei naturale pentru a consolida teologia civilă, în timp ce respingerea teologiei poezilor, ca în cazul lui Scaevola Pontifex, este făcută instantaneu, dar Augustin critică acest gest din perspectiva nerespectării ideii superiorității

adevărului și observând, în spatele acestei respingeri lăudabile la prima vedere, privilegierea teologiei civile în ciuda faptului că integrează conținuturile imorale ale teologiei mitice sau fabuloase. În cele din urmă, în CAPITOLUL 18, analizăm modul în care Augustin identifică o anumită flexibilitate criticabilă (care, în ultimele capitole, propunem să fie identificată prin *varietas* romană) în credințele lui Varro, pe baza atitudinii sale oscilante despre decizia strămoșilor de a introduce idoli în religia romană, unde devine încă o dată evidentă preferința lui Varro pentru tradiție și teologia civilă, în ciuda superiorității admise a teologiei naturale. Acestea îl transformă pe Varro într-un exemplu bivalent, atât pozitiv datorită capacității de a recunoaște și selecta doctrine adevărate, cât și negativ datorită despărțirii de adevărul descoperit prin ele, o despărțire pe de o parte voluntară, pe de altă parte involuntară, ca un rezultat al constrângerilor impuse de tradiția care se vrea perpetuată.

În continuarea ideilor de mai sus, începutul PĂRȚII A II-A a lucrării noastre este marcat, prin CAPITOLUL 19, de paralela dintre Varro și Seneca, făcută de Augustin în *De civitate Dei*, Cartea a VI-a, raportându-i pe cei doi autori la conceptul de libertate. În percepția lui Augustin, Seneca este „mai liber” decât Varro, întrucât la nivelul exemplului său, așa cum reiese din fragmentele lucrării *De superstitione*, poate fi observată o mai mare transparență de rostire a adevărului și un grad mai mare de asumare a acestuia, dar nu în întregime, căci și Seneca se supune, în cele din urmă, tradiției, recomandând simularea aderării la credințele religiei de stat în exterior, chiar dacă în interior persoana va continua să considere că unele din ele nu sunt adevărate. Într-un mod similar, așa cum discutăm în CAPITOLUL 20, Varro recomandă ca romanii excepționali să se creadă descendenți ai zeilor pentru consolidarea spiritului civic și a puterii lor de acțiune, chiar dacă nu se credea propriu-zis în natura divină pe care o invocau; această idee reiese din capitolul în care Augustin îl parafrazează pe Varro, pe care îl aduce de aceeași parte a argumentului său în *De civitate Dei*, 3.4, după ce, printr-o scurtă, dar grăitoare secvență retorică, la trecerea de la 3.3 la 3.4, a redat imaginea publicului său care se așteaptă ca Augustin să adere la consensul necredinței în descendența divină a oamenilor ca Romulus și Iulius Caesar. Invocarea acestui consens ne-a atras în mod deosebit atenția și, căutând o confirmare fermă a existenței unui consens de acest fel, am deschis problema naturii divine a oamenilor și, prin aceasta, problema deificării în mediul roman, cercetând în CAPITOLELE 21-22 atât contextul cultural-istoric al practicii, cât și, în mod particular, modelul ciceronian al deificării, construit în *Republica* pentru explicarea și validarea naturii divine a lui Romulus. În abordarea noastră, am împărțit etapele în care Cicero construiește acest model în funcție de perioada vieții la care se referă divinitatea atribuită întemeietorului, discutând, prin urmare, despre divinitatea înăscută și divinitatea

asociată lui Romulus în timpul vieții în CAPITOLUL 21, iar, în CAPITOLUL 22, despre divinitatea sa dobândită după moarte, prin deificare și diferitele narațiuni referitoare la moartea și, după caz, apoteoza sa. În cazul fiecărei etape, accentul cade pe faptul că asupra naturii divine a lui Romulus s-a căzut de acord de către *patres* în mod necesar înțelepți, într-un timp pe care Cicero, prin Scipio, îl califică drept în întregime „istoric” și deja nu „mitic”, astfel încât în fața credinței perpetuate de tradiție se poate ceda, acceptând-o. În CAPITOLUL 23, în schimb, punem aceste lucruri discutate de Scipio în *Republica* în contrast cu respingerea succintă și frapantă a credinței în natura divină a lui Romulus, așa cum este prezentă la începutul *Legilor* lui Cicero, unde personajul Marcus suspendă cercetarea diferenței dintre mit și istorie prin invocarea consensului că lucruri precum apoteoza lui Romulus nu sunt crezute în interiorul cercului său din dialog. Argumentăm în acest capitol existența unei similitudini între apelul la consens din *Legile*, 1.1-5 și cel din *De civitate Dei*, 3.4, atât din perspectiva retoricii, cât și cea a conținutului ori ideilor, și, totodată, discutăm elementele prin care portretul augustinian al lui Romulus diferă radical de cel ciceronian din *Republica*, deși Augustin acceptă structura răsplătirii faptelor glorioase prin deificare, adică printr-o natură divină acordată de comunitate, așa cum sugerează și partea păgână a istoriei universale din Cartea a XVIII-a, prezentată, pe urmele lui Varro, ca o enumerare de deificări care s-au petrecut firesc în trecut. Augustin îl face conștient de posibilitatea deificării pe Romulus, întemeietorul dorind activ, nu dezinteresat, răsplata respectivă, la fel cum și fratele său, Remus, a dorit în egală măsură gloria: această orientare înspre același scop suprem diferit de cunoașterea lui Dumnezeu îi face pe frații fondatori, împreună cu conflictul ivit între ei, să ilustreze raportul intern dintre membrii cetății terestre, iar prin aceasta ei diferă de frați Cain și Abel, care ilustrează raportul dintre cetatea terestră și cea celestă, gestul lui Cain de a se face propriul său reper și fundament marcând începutul cetății terestre. Despre această paralelă dintre diada Romulus–Remus și diada Cain–Abel discutăm în CAPITOLUL 24, urmând ca în CAPITOLUL 25 să analizăm sursa principală a atribuirii de către Augustin a unei dorințe personale și chiar innăscute de glorie în cazul ambilor frați fondatori, anume modelul sallustian al istoriei, în care omul ca ființă și, în special, romanul dorește în mod natural obținerea gloriei, ca extensie a vieții sale pe pământ prin amintirea sa perpetuată de cei pe care îi lasă în urmă. Identificăm nu doar în *De civitate Dei*, ci și în *De Trinitate* faptul că Augustin acceptă dorința de glorie ca pe un tip de dorință universală umană, pe care însă vrea să o substituie printr-o dorință universală de fericire, și indicăm în același capitol cât de multe elemente a adoptat Augustin în percepția sa asupra gloriei umane din modelul construit de Sallustius în jurul acestui concept. Revenind la exemplul lui Romulus în CAPITOLUL 26,

explicăm motivele și implicațiile faptului că Augustin percepe deificarea lui Romulus ca pe un gest de acordare de glorie ori laude înșelătoare (*adulatio*), prin care defectele și crimele întemeietorului sunt „acoperite” de titlul și onorurile divine primite. Cu această ocazie, analizăm instanțele în care Augustin subliniază caracterul failibil și părtinitor al judecătorilor umani, punând în evidență privilegierea lui Romulus în istoria și religia romană atât față de alți oameni, cât și față de zei, analiză la care o alăturăm pe cea a semnificației prezenței identității dintre Romulus și Quirinus în discursul lui Augustin, dat fiind că reprezintă o credință falsă transmisă conștient de o anumită parte a oponenților săi. În CAPITOLUL 27, examinăm felul în care Augustin înțelege exemplul lui Iunius Brutus și argumentăm că poate fi stabilită o paralelă deosebit de ilustrativă între figura fondatorului Romei și figura marcantă a începutului Republicii, prin care vedem că Augustin aplică ambelor cazuri același tip de viziune, dar, în cazul lui Brutus, aceasta este dezvoltată atât prin acceptarea imaginii vergiliene a lui din *Eneida*, 6.820-823, cât și prin accentul pus pe nefericirea sa personală, Brutus transformându-se într-un prim exemplu prin care Augustin stabilește că problema fericirii nu poate fi adresată în interiorul comunității orientate spre scopul gloriei umane. Chiar dacă preia o mare parte din modelul lui Sallustius și îl încorporează decisiv în viziunea sa, Augustin nu face acest lucru în mod necritic, ci, așa cum arătăm în CAPITOLUL 28, el comentează și propune soluționarea diferitelor puncte vulnerabile ale acestui model, precum idealizarea perioadei arhaice și dependența romanilor de existența unui inamic extern pentru manifestarea virtuții maxime; de asemenea, Augustin completează modelul sallustian prin exemple ce adresează problema luxului (*luxuria*), abordată într-o tradiție istoriografică rivală. Romanii în percepția lui Augustin nu au urmărit întotdeauna statornic și drept principiul gloriei, în ciuda faptului că ei singuri și l-au stabilit, iar pentru a descrie și a înțelege flexibilitatea caracteristic romană în urmărirea unui principiu (sau a unui set de principii) introducem în discuția noastră din CAPITOLUL 29 termenul *varietas* din *De consensu evangelistarum*, I.XXIII.31, cu care *De civitate Dei* are numeroase subiecte, argumente și chiar referințe în comun. Variabilitatea romană este în Cartea a II-a observabilă la nivelul legilor: într-un prim exemplu la nivelul legilor împotriva calomnierii oamenilor de către poeți, în timp ce aceorași poeți le rămâne permisă reprezentarea inadecvată și imorală a zeilor, iar apoi la nivelul legilor prin care actorilor le erau impuse diferite restricții, printre care excluderea din viața politică, deși prin aceeași actori era asigurată venerarea zeilor în cetate. Doar în cazul poezilor, ca Vergilius, *varietas* poate primi o conotație pozitivă, asemănătoare libertății artistice, prin care acestora le este permisă exprimarea ideilor sau doctrinelor opuse în cadrul aceluiași discurs. În final, în CAPITOLUL 30, discutăm modul în care Augustin pregătește de-a

lungul Cărilor I-X din *De civitate Dei* o substituie a dorinței de glorie prin dorința de fericire, trecerea de la prima la a doua fiind mediată de dorința de nemurire individuală, reperabilă în gândirea romană, inclusiv în textele lui Cicero și Sallustius. Privită din acest unghi, prima jumătate a operei este resemnificată într-o cercetare a tot ceea ce conține *historia* păgână, adică un tip de *cognitio historialis*, în scopul confirmării sau negării faptului că ea include o cale spre fericirea adevărată, o căutare asemănătoare celei făcute de Porfir, conform modului în care Augustin îl invocă în *De civitate Dei*, 10.32. Augustin arată că această cale este conținută într-o altă *historia*, istoria sacră din Scriptură, și, de aceea, a doua jumătate a operei este preponderent o expunere a doctrinei creștine pentru romanii pregătiți să asume căutarea gloriei adevărate – gloria divină – cu aceeași ardoare cu care au căutat până în acel moment ca popor gloria umană.

În concluzie, prin lucrarea de față argumentăm că percepția pe care Augustin o are asupra istoriei și culturii romane în *De civitate Dei* coincide semnificativ cu autopercepția romanilor educați cu care intră în dialog în prezentul său, dar și cu o imagine tradițională a romanității la care aceștia, în ochii lui Augustin, voiau să se întoarcă, sperând să restabilească gloria Romei prin întoarcerea la instituțiile sale ancestrale, precum religia politeistă. Coincidența dintre aceste lucruri este menținută strategic cu precădere de-a lungul primei jumătăți a operei, astfel încât să devină și mai bine fundamentate observațiile și criticile lui Augustin despre diferite figuri, evenimente și practici religioase din trecutul Romei, dar și despre condiția în sine a autorilor și autorităților romane care au lăsat mărturie despre acest trecut. Totodată, Augustin își pregătește treptat publicul pentru acceptarea unei substituiri a gloriei umane urmărite în trecut prin gloria divină revelată ca scop odată cu apariția creștinismului, într-un mod în care meritele și eforturile romanilor sunt recunoscute ca atare, iar o mare parte din structurile cu care publicul său era în mod tradițional obișnuit rămân funcționale și în contextul unei asemenea reorientări. În lucrarea noastră, arătăm până unde această coincidență dintre percepția lui Augustin asupra romanității și autopercepția romanilor este menținută, precum și punctele importante de divergență, alegând cele mai reprezentative exemple de discutat pe marginea numeroaselor subiecte particulare abordate de Augustin. De asemenea, prin ANEXA 1, oferim celor interesați mai departe de acest subiect un ghid care să faciliteze orientarea cititorului în această lucrare complexă a lui Augustin, indicând toate referințele pe care el le face la romani importanți din istoria Romei, alături de scopul sau contextul invocării exemplelor lor, în *De civitate Dei*.

Bibliografie selectivă

1. Bibliografie primară

1. APPIAN., *BC* = APPIAN, *The Civil Wars*, în *APPIAN's Roman History*, vol. 3 (1-3.26) și vol. 4 (3.27-5), WHITE, H. (trad.), The Loeb Classical Library 4 și 5, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge, Massachusetts/London, 1964 (*retipărit*)/1913; APPIAN, *Istoria Romei. Războaiele civile*, PARASCHIVESCU, M., ILÎNEU, R., PIATKOWSKI, A., COSTA, T., DOBROIU, E., MARINESCU-HIMU, M., POPESCU, V., MARINESCU, N., VANȚ, F., CREȚIA, P., POGHIRE, C., DEMETRESCU, F., BARBU, I. (trads.), Editura Științifică, București, 1957;
2. AUG., *Conf.* = AUGUSTINUS, *Confessionum libri I-XIII*, VERHEIJEN, N. (ed.), CCSL 27, Brepols, Turnhout, 1981; SFÂNTUL AUGUSTIN, *Confesiuni*, MUNTEANU, E. (trad.), ediție bilingvă, ed. Humanitas, București, 2018;
3. AUG., *De civ.* = AUGUSTINE, *City of God*, vol. I (Books 1-3, trad. MCCracken, G.E.), vol. II (Books 4-7, trad. GREEN, W.M.), vol. III (Books 8-11, trad. WIESEN, D.S.), vol. IV (Books 12-15, trad. LEVINE, P.), vol. V (Books 16-18.35, trads. SANFORD, E.M., GREEN, W.M.), vol. VI (Books 18.36-20, trad. GREENE, W.C.), vol. VII (Books 21-22, trad. GREEN, W.M.), The Loeb Classical Library 411/412/413/414/415/416/417, Harvard University Press, Cambridge/London, 1957/1963/1968/1966/1965/1960/1972; ST. AUGUSTINE, *The City of God (De Civitate Dei)*, BABCOCK, W. (trad.), RAMSEY, B. (gen. ed., notes), The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century I/6 (I-X) și I/7 (XI-XXII), New City Press, Hyde Park (New York), 2012/2013; SAINT AUGUSTINE, *The City of God*, ZEMA, D.B., WALSH, G.G. (trads. vol. 8), WALSH, G.G., MONAHAN, G. (trads. vol. 14), WALSH, G.G., HONAN, D.J. (trads. vol. 24), The Fathers of the Church: A New Translation 8 (Books I-VII), 14 (Books VIII-XVI) și 24 (Books XXVII-XXII), The Catholic Church of America Press, Washington, 1950 (*retipărit*

1962)/1952 (*paperback* 2008)/1954 (*paperback* 2008); AGOSTINO, *La città di Dio*, ALICI, L. (trad.), Giunti Editore/Bompiani, Firenze/Milano, 2019;

4. AUG., *De consensu ev.* = SANCTI AURELI AUGUSTINI *De consensu evangelistarum libri quattuor*, WEHRICH, F. (ed.), CSEL 43, F. Tempsky/G. Freytag, Wien/Leipzig, 1904; SAINT AUGUSTIN, *Harmony of the Gospels*, în SCHAFF, P. (ed.), *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, vol. 6: Saint Augustin, *Sermon on the Mount, Harmony of the Gospels, Homilies on the Gospels*, WM.B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 1956, pp. 77-236;
5. AUG., *De div. quaest.* = SAINT AUGUSTINE, *Miscellany of Eighty-Three Questions*, în SAINT AUGUSTINE, *Responses to Miscellaneous Questions. Miscellany of Eighty-Three Questions (De diversis quaestionibus octoginta tribus), Miscellany of Questions in Response to Simplician (Ad Simplicianum de diversis quaestionibus) and Eight Questions of Dulcitius (De octo Dulcitii quaestionibus)*, RAMSEY, B. (trad.), CANNING, R. (ed.), *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century I/12*, New City Press, Hyde Park (New York), 2008, pp. 29-157; SAINT AUGUSTINE, *Eighty-three Different Questions*, MOSHIER, D.L. (trad.), *The Fathers of the Church: A New Translation* 70, The Catholic University of America Press, Washington, 1982;
6. AUG., *De doct. Christ.* = AUGUSTINUS, *De doctrina christiana*, în AUGUSTINUS, *De doctrina christiana. De vera religione*, DAUR, K.D., MARTIN, J. (eds.), CCSL 32, Brepols, Turnhout, 1962, pp. 1-167; AUGUSTIN, *De doctrina christiana. Introducere în exegeza biblică*, ediție bilingvă, CIUCĂ, M. (trad.), *introducere, note și bibliografie de* WALD, L., ed. Humanitas, București, 2002;
7. AUG., *De Gen. ad litt.* = SAINT AUGUSTINE, *The Literal Meaning of Genesis*, în SAINT AUGUSTINE, *On Genesis. On Genesis: A Refutation of the Manichees. Unfinished Literal Commentary on Genesis. The Literal Meaning of Genesis*, HILL, E. (trad.), ROTELLE, J.E. (ed.), *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century I/13*, New City Press, Hyde Park (New York), 2002, pp. 168-506;
8. AUG., *De Gen. ad. litt. imperf.* = SAINT AUGUSTINE, *Unfinished Literal Commentary on Genesis*, în SAINT AUGUSTINE, *On Genesis. On Genesis: A Refutation of the Manichees. Unfinished Literal Commentary on Genesis. The Literal Meaning of Genesis*, HILL, E. (trad.), ROTELLE, J.E. (ed.), *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century I/13*, New City Press, Hyde Park (New York), 2002, pp. 114-151; SAINT

- AUGUSTINE, *On the Literal Interpretation of Genesis: An Unfinished Book*, în SAINT AUGUSTINE, *On Genesis. Two Books on Genesis against the Manichees and On the Literal Interpretation of Genesis: An Unfinished Book*, TESKE, R.J. (trad.), The Fathers of the Church: A New Translation 84, The Catholic University of America Press, Washington, 1991, pp. 143-188;
9. AUG., *De Gen. contra Mani.* = SAINT AUGUSTINE, *A Refutation of the Manichees*, în SAINT AUGUSTINE, *On Genesis. On Genesis: A Refutation of the Manichees. Unfinished Literal Commentary on Genesis. The Literal Meaning of Genesis*, HILL, E. (trad.), ROTELLE, J.E. (ed.), The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century I/13, New City Press, Hyde Park (New York), 2002, pp. 39-102; SAINT AUGUSTINE, *Two Books on Genesis against the Manichees*, în SAINT AUGUSTINE, *On Genesis. Two Books on Genesis against the Manichees and On the Literal Interpretation of Genesis: An Unfinished Book*, TESKE, R.J. (trad.), The Fathers of the Church: A New Translation 84, The Catholic University of America Press, Washington, 1991, pp. 45-141;
 10. AUG., *De moribus eccl.* = SAINT AUGUSTINE, *The Catholic Way of Life and the Manichean Way of Life*, în SAINT AUGUSTINE, *The Manichean debate. The Catholic Way of Life and the Manichean Way of Life (De moribus ecclesiae Catholicae et De moribus Manichaeorum), The Two Souls (De duabus animabus), A Debate with Fortunatus, a Manichean (Contra Fortunatum Manichaeum Disputatio), Answer to Adimantum, a Disciple of Mani (Contra Adimantum, Manichaei i discipulum), Answer to the Letter of Mani known as the Foundation (Contra epistulam Manichaei quam vocant Fundamenti), Answer to Felix, a Manichean (Contra Felicem Manichaeum), The Nature of the Good (De natura boni), Answer to Secundinus, a Manichean (Contra Secundinum Manichaeum)*, TESKE, R. (trad.), RAMSEY, B. (ed.), The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century I/19, New City Press, Hyde Park (New York), 2006, pp. 31-103; SAINT AUGUSTINE, *The Catholic and the Manichaeian Ways of Life (De moribus ecclesiae Catholicae et De moribus manichaeorum)*, GALLAGHER, D.A., GALLAGHER, I.J. (trads.), The Fathers of the Church: A New Translation 56, The Catholic University of America Press, Washington, 1996, *paperback* 2008;
 11. AUG., *De Trin.* = AUGUSTIN, *Despre Treime*, BAUMGARTEN, A. (coord.), BANEU, A., BAUMGARTEN, A., BEJAN, C., BRÎNZEI, M., COMAN, D., CURUȚ, I., ILE, V., LUCA, A., MARINCA, A. (trads.), ediție bilingvă, Biblioteca Augustiniană 1, ed. Polirom, Iași, 2022;

12. AUG., *De util. credendi* = SAINT AUGUSTINE, *The Advantage of Believing*, KEARNEY, R. (trad.), în SAINT AUGUSTINE, *On Christian Belief. True Religion (De vera religione), The Advantage of Believing (De utilitate credendi), Faith and the Creed (De fide et symbolo) Faith in the Unseen (De fide rerum invisibilium), Demonic Divination (De divinatione daemonum), Faith and Works (De fide et operibus), Enchiridion (Enchiridion de fide et spe et caritate)*, RAMSEY, B. (ed.), *The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century I/8*, New City Press, Hyde Park (New York), 2005, pp. 116-148;
13. AUG., *De vera religione* = SAINT AUGUSTINE, *True Religion*, HILL, E. (trad.), în SAINT AUGUSTINE, *On Christian Belief. True Religion (De vera religione), The Advantage of Believing (De utilitate credendi), Faith and the Creed (De fide et symbolo) Faith in the Unseen (De fide rerum invisibilium), Demonic Divination (De divinatione daemonum), Faith and Works (De fide et operibus), Enchiridion (Enchiridion de fide et spe et caritate)*, RAMSEY, B. (ed.), *The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century I/8*, New City Press, Hyde Park (New York), 2005, pp. 29-106; AUGUSTIN, *Despre adevărata religie*, BEJAN, C. (trad.), ed. Humanitas, București, 2007;
14. AUG., *Ench.* = SAINT AUGUSTINE, *Enchiridion*, HARBERT, B. (trad.), în SAINT AUGUSTINE, *On Christian Belief. True Religion (De vera religione), The Advantage of Believing (De utilitate credendi), Faith and the Creed (De fide et symbolo) Faith in the Unseen (De fide rerum invisibilium), Demonic Divination (De divinatione daemonum), Faith and Works (De fide et operibus), Enchiridion (Enchiridion de fide et spe et caritate)*, RAMSEY, B. (ed.), *The Works of Saint Augustine. A Translation for the 21st Century I/8*, New City Press, Hyde Park (New York), 2005, pp. 273-343; SFÂNTUL AUGUSTIN, ENCHIRIDION, în SFÂNTUL AUGUSTIN, *Enchiridion. Despre credință și Crez. Despre Crez către catechumeni*, SAV, V. (trad.), ediție bilingvă, ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2002, pp. 12-173;
15. AUG., *ep.* = AUGUSTINUS, *Epistulae I-LV/LVI-C/CI-CXXXIX*, DAUR, K.L.D. (ed.), CCSL 31/31A/31B, Brepols, Turnhout, 2004/2005/2009; AUGUSTINUS, *Epistulae*, Pars III (*Ep. CXXIV-CLXXXIV*), GOLDBACHER, A. (ed.), CSEL 44, Wien/Leipzig, 1904; AUGUSTINUS, *Letters*, vol. I (1-82), vol. II (83-130), vol. III (131-164), PARSONS, W. (trad.), *The Fathers of the Church: A New Translation* 12/18/20, The Catholic University of America Press, Washington, 1951/1953/1953/1955/1956, *paperback* 2008; SAINT AUGUSTINE, *Letters*, TESKE, R. (trad.), ROTELLE, J.E. (ed. II/1), RAMSEY,

- B. (ed.), *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century* II/1 (1-99), II/2 (100-155), II/3 (156-210), II/4 (211-270, 1*-29*), New City Press, Hyde Park (New York), 2001/2003/2004/2005;
16. AUG., *Serm.* = SAINT AUGUSTINE, *Sermons*, HILL, E. (trad.), ROTELLE, J.E. (ed.), *The Works of Saint Augustine: A Translation for the 21st Century* III/1 (1-19 on the Old Testament), III/2 (20-50 on the Old Testament), III/3 (51-94 on the New Testament), III/4 (94A-147A on the New Testament), III/5 (148-183 on the New Testament), III/6 (182-229Z on the Liturgical Seasons), III/7 (230-272B on the Liturgical Seasons), III/8 (273-305A), III/9 (306-340A on the Saints), III/10 (341-400 on Various Subjects), New City Press, Hyde Park (New York), 1990/1990/1991/1992/1992/1993/1993/1994/1994/1995;
 17. AUG., *Spec.* = AUGUSTINUS HIPONENSIS, *Speculum*, WEIHRICH, E. (ed.), CSEL 12, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Prag, 1887, pp. 3-285;
 18. CICERO, *Acad.* = CICERO, *Academica*, în CICERO, *De natura deorum. Academica*, RACKHAM, H. (trad.), The Loeb Classical Library 268, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachusetts)/London, 1967, pp. 410-463 (*Acad.* 1), pp. 464-659 (*Acad.* 2 / „Lucullus”); M. TULLIUS CICERO, *Academicorum reliquiae cum Lucullo*, PLASBERG, O. (ed.), Teubner, Stuttgart, 1922;
 19. CICERO, *ad Att.* = CICERO, *Letters to Atticus*, WINSTEDT, E.O. (trad.), vol. I (Books I-VI), II (Books VII-XI), III (Books XII-XVI), The Loeb Classical Library 7/8/97, William Heinemann/The MacMillan Co., London/New York (vol. I-II), William Heinemann/Harvard University Press, London/Cambridge (Massachusetts) (vol. III), 1912/1913/1961;
 20. CICERO, *ad Fam.* = CICERO, *The Letters to his Friends*, WILLIAMS, W.G. (trad.), vol. I (Books I-VI), II (Books VII-XII), III (Books XIII-XVI), The Loeb Classical Library 205/216/230, William Heinemann/Harvard University Press, London/Cambridge (Massachusetts), 1958/1952/1960;
 21. CICERO, *ad Q. fr.* = CICERO, *The Letters to his brother Quintus*, în CICERO, *The Letters to his Friends*, WILLIAMS, W.G. (trad.), vol. III, The Loeb Classical Library 230, William Heinemann/Harvard University Press, London/Cambridge (Massachusetts), 1960, pp. 386-611;

22. CICERO, *Cat.* = MARCUS TULLIUS CICERO, *In L. Catilinam orationes quatuor / Cele patru cuvântări împotriva lui L. Catilina*, PARASCHIV, M. (coord.), TĂRNĂCEANU, C., RĂCHITĂ, C., MIHAI, C.I., PARASCHIV, M. (trads.), ediție bilingvă, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013;
23. CICERO, *De amicitia* = CICERO, *De amicitia*, în CICERO, *De senectute. De amicitia. De divinatione*, FALCONER, W.A. (trad.), The Loeb Classical Library 154, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachusetts)/London, 1964, pp. 108-211;
24. CICERO, *De div.* = CICERO, *De divinatione*, în CICERO, *De senectute. De amicitia. De divinatione*, FALCONER, W.A. (trad.), The Loeb Classical Library 154, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachusetts)/London, 1964, pp. 222-539; MARCO TULLIO CICERONE, *Della divinazione*, TIMPANARO, S. (trad.), XI edizione, Garzanti Editore, Milano, 2020;
25. CICERO, *De fato* = MARCUS TULLIUS CICERO, *Über das Schicksal*, WEIDEMANN, H. (trad.), Sammlung Tusculum, De Gruyter, Berlin/Boston, 2019;
26. CICERO, *De fin.* = CICERO, *De finibus bonorum et malorum*, RACKHAM, H. (trad.), The Loeb Classical Library 40, William Heinemann/The Macmillan Co., London/New York, 1914; CICERO, *Despre supremul bine și supremul rău*, CEAUȘESCU, G. (trad.), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983;
27. CICERO, *De off.* = CICERO, *De officiis*, MILLER, W. (trad.), The Loeb Classical Library 30, William Heinemann Ltd./G.P. Putnam's Sons, London/New York, 1928;
28. CICERO, *De oratore* = CICERO, *De oratore*, vol. 1 (Books I-II) și vol. 2 (Book III, pp. 2-185), SUTTON, E.W. (trad. vol. 1), RACKHAM, H. (trad. vol. 2), The Loeb Classical Library 348 și 349, William Heinemann Ltd./Harvard University Press, London/Cambridge (Massachusetts), 1967; CICERO, *On the Ideal Orator (De Oratore)*, MAY, J.M., WISSE, J. (trads.), Oxford University Press, New York/Oxford, 2001;
29. CICERO, *De senec.* = CICERO, *De senectute*, în CICERO, *De senectute. De amicitia. De divinatione*, FALCONER, W.A. (trad.), The Loeb Classical Library 154, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachusetts)/London, 1964, pp. 8-99;

30. CICERO, *DND* = CICERO, *De natura deorum*, în CICERO, *De natura deorum. Academica*, RACKHAM, H. (trad.), The Loeb Classical Library 268, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge Massachusetts/London, 1967, pp. 2-387;
31. CICERO, *Leg.* = MARCUS TULLIUS CICERO, *On the Laws*, în MARCUS TULLIUS CICERO, *On the Republic and On the Laws*, FOTT, D. (trad.), Cornell University Press, Ithaca/London, 2014, pp. 127-201; CICERO, *The Laws*, în CICERO, *The Republic and The Laws*, RUDD, N. (trad.), Oxford World's Classics, Oxford University Press, Oxford, 1998, pp. 95-169; CICERO, *De legibus*, în CICERO, *De re publica. De legibus*, KEYES, C.W. (trad.), The Loeb Classical Library 213, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachusetts)/London, 1970, pp. 296-519; CICERO, *Despre stat*, în CICERO, *Despre supremul bine și supremul rău*, CEAUȘESCU, G. (trad.), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, pp. 367-455;
32. CICERO, *Phil.* = CICERO, *Philippics 3-9*, MANUWALD, G. (ed.), vol. 1: Introduction, Text and Translation, References and Indexes, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 2007; MARCUS TULLIUS CICERO, *Filipice. Discursuri împotriva lui Marcus Antonius*, CRĂCIUN, D. (trad.), Editura pentru Literatură Universală, București, 1968;
33. CICERO, *Rep.* = MARCUS TULLIUS CICERO, *On the Republic*, în MARCUS TULLIUS CICERO, *On the Republic and On the Laws*, FOTT, D. (trad.), Cornell University Press, Ithaca/London, 2014, pp. 27-126; CICERO, *The Republic*, în CICERO, *The Republic and The Laws*, RUDD, N. (trad.), Oxford World's Classics, Oxford University Press, Oxford, 1998, pp. 1-94; CICERO, *De re publica*, în CICERO, *De re publica. De legibus*, KEYES, C.W. (trad.), The Loeb Classical Library 213, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachusetts)/London, 1970, pp. 12-285; CICERO, *Despre stat*, în CICERO, *Despre supremul bine și supremul rău*, CEAUȘESCU, G. (trad.), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, pp. 239-362;
34. CICERO, *Sest.* = CICERO, *Pro Sestio*, în CICERO, *The Speeches: Pro Sestio and In Vatinius*, GARDNER, R. (trad.), The Loeb Classical Library 309, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge, Massachusetts/London, 1966, pp. 36-239;
35. CICERO, *Tusc. disp.* = CICERO, *Tusculan Disputations*, KING, J.E. (trad.), The Loeb Classical Library 141, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts)/ London, 1945; CICERO, *Tusculan Disputations*, DAVIE, J. (trad.), în CICERO, *On Life and Death*,

- Oxford University Press, Oxford, 2017 (această ediție conține *Tusc. disp.* 1-2, *pr.* 3, *pr.* 4, 5);
36. DION. HAL., *Ant. rom.* = DIONYSIUS OF HALICARNASSUS, *The Roman Antiquities*, CARY, E. (trad.), vol. I (1-2), II (3-4), III (5-6.48), IV (6.49-7), V (8-9.24), VI (9.35-10), VII (11-*fragm.*12-20), The Loeb Classical Library 319/347/357/364/372/378/ 388, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachussets)/London, 1960/1961/1940/1943/1945/1963/1950;
 37. ENNIUS, *Annales* = *The Annals of* Q. ENNIUS, SKUTSCH, O. (ed.), Clarendon Press, Oxford, 1985, *retipărit* 2003; ENNIUS, *Annals*, în *Remains of Old Latin*, vol. I: Ennius and Caecilius, Warmington, E.H. (trad.), The Loeb Classical Library 294, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge (Massachussets)/ London, 1935, pp. 2-215;
 38. *FLP* = *The Fragmentary Latin Poets*, COURTNEY, E. (ed.), Oxford University Press, Oxford, 1993, *paperback* 2003;
 39. *FRH* (BECK–WALTER) = *Die frühen römischen Historiker*, BECK, H., WALTER, U. (eds.), Band I: Von Fabius Pictor bis Cn. Gellius, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2001;
 40. *FRH* = *The Fragments of Roman Historians*, CORNELL, T.J. (ed. general), vol. 2: Texts and Translations, Oxford University Press, Oxford, 2013;
 41. IUSTINUS = JUSTIN, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, YARDLEY, J.C. (trad.), Scholars Press, Atlanta, 1994;
 42. LUCANUS, *Pharsalia* = LUCAN, *The Civil War: Books I-X (Pharsalia)*, DUFF, J.D. (trad.), The Loeb Classical Library 220, William Heinemann/Harvard University Press, London/Cambridge (Massachusetts), 1962; LUCAN, *Pharsalia*, JOYCE, J.W. (trad.), Cornell University Press, Ithaca/London, 1993;
 43. OROSIUS, *Hist.* = OROSIUS, *Seven Books of History against the Pagans*, FEAR, A.T. (trad.), Liverpool University Press, Liverpool, 2010;
 44. OVIDIUS, *Fasti* = OVID, *Fasti*, FRAZER, J.G. (trad.), The Loeb Classical Library 253, William Heinemann/Harvard University Press, London/Cambridge (Massachusetts), 1959; OVIDIU, *Fastele*, FLORESCU, I., COSTA, T. (trads.), Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1965;

45. PLATON, *Rep.* = PLATON, *Republica*, în PLATON, *Opera integrală*, vol. III: *Cleitophon. Republica (Statul)*, CORNEA, A. (trad.), ed. Humanitas, București, 2022, pp. 45-404; PLATON, *Republica*, în PLATON, *Opere*, vol. V: *Republica*, CORNEA, A. (trad.), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, pp. 81-444;
46. PLINIUS MAIOR, *NH* = PLINY, *Natural History*, vol. I (1-2), vol. II (3-7), vol. III (8-11), vol. IV (12-16), vol. V (17-19), vol. VI (20-23), vol. VII (24-27), vol. VIII (28-32), vol. IX (33-35), vol. X (36-37), RACKHAM, M.A. (trad. vol. I-V și IX), JONES, W.H.S. (trad. vol. VI-VIII), EICHHOLZ, D.E. (trad. vol. X), The Loeb Clasical Library 330/352/353/370/371/392/393/418/394/419, Harvard University Press/William Heinemann, Cambridge (Massachusetts)/London, 1967/1961/1967/1960/1961/1961/1966/1963/1961/1962;
47. PLUTARCH., *C. Gracchus* = PLUTARCH, *Gaius Gracchus*, în PLUTARCH, *Lives*, vol. X: *Agis and Cleomenes, and Tiberius and Caius Gracchus, Philopoemen and Flaminius*, PERRIN, B. (trad.), The Loeb Clasical Library 102, William Heinemann/G.P. Putnam's Sons, London/New York, 1921, pp. 196-241; PLUTARCH, *Caius Gracchus*, în PLUTARCH, *Vieți paralele*, BARBU, N.I., (trad.), vol. 5, Editura Științifică, București, 1971, pp. 221-236;
48. PLUTARCH., *T. Gracchus* = PLUTARCH, *Tiberius Gracchus*, în PLUTARCH, *Lives*, vol. X: *Agis and Cleomenes, and Tiberius and Caius Gracchus, Philopoemen and Flaminius*, PERRIN, B. (trad.), The Loeb Clasical Library 102, William Heinemann/G.P. Putnam's Sons, London/New York, 1921, pp. 143-197; PLUTARCH, *Tiberius Gracchus*, în PLUTARCH, *Vieți paralele*, BARBU, N.I., (trad.), vol. 5, Editura Științifică, București, 1971, pp. 193-214;
49. POLYBIUS, *Hist.* = POLYBIUS, *The Histories*, vol. I (1-2), vol. II (3-4), vol. III (5, Fragments of Books 6-8), vol. IV (Fragments of Books 9-15), vol. V (Fragments of Books 16-27), vol. VI (Fragments of Books 28-39), PATON, W.R. (trad.), The Loeb Classical Library 128/137/138/159/160/161, William Heinemann/G.P. Putnam's Sons/Harvard University Press, London/New York/Cambridge (Massachusetts), 1922/1922/1979/1925/1927/1968;
50. SALLUST., *Cat.* = SALLUST, *Catiline's Conspiracy*, în SALLUST, *Catiline's Conspiracy. The Jugurthine War. Histories*, BATSTONE, W.W. (trad.), Oxford University Press, New York, 2010, pp. 10-47; SALLUST, *The War with Catiline*, în *The War with Catiline. The*

- War with Jugurtha*, ROLFE, J.C. (trad.), The Loeb Classical Library 116, William Heinemann/G.P. Putnam's Sons, London/New York, 1921, pp. 1-129; C. SALLUSTIUS CRISPUS, *Conjurația lui Catilina*, în C. SALLUSTIUS CRISPUS, *Opere*, LASCU, N. (trad.), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1969, pp. 77-126;
51. SALLUST., *Hist.* = LA PENNA = C. SALLUSTI CRISPI *Historiae*, I: Fragmenta 1.1–146, LA PENNA, A., FUNARI, R. (eds.), DUURSMA, G. (collab.), *Texte und Kommentare. Eine altertumswissenschaftliche Reihe* 51, De Gruyter, Berlin/Boston, 2015; MCGUSHIN = SALLUST, *The Histories*, MCGUSHIN, P. (trad.), vol. 1 (Books 1-2) și vol. 2 (Books 3-5, Fragments of uncertain reference), Clarendon Press, Oxford, 1992/1994; M = C. SALLUSTI CRISPI *Historiarum Reliquae*, MAURENBRECHER, B. (ed.), I. Prolegomena, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri, 1891; alte ediții: C. SALLUSTIUS CRISPUS, *Fragmente din Istorie*, în C. SALLUSTIUS CRISPUS, *Opere*, LASCU, N. (trad.), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1969, pp. 227-248;
 52. SALLUST., *Jug.*, = SALLUST, *The Jugurthine War*, în SALLUST, *Catiline's Conspiracy. The Jugurthine War. Histories*, BATSTONE, W.W. (trad.), Oxford University Press, New York, 2010, pp. 52-157; SALLUST, *The War with Jugurtha*, în *The War with Catiline. The War with Jugurtha*, ROLFE, J.C. (trad.), The Loeb Classical Library 116, William Heinemann/G.P. Putnam's Sons, London/New York, 1921, pp. 132-381; C. SALLUSTIUS CRISPUS, *Războiul cu Iugurtha*, în C. SALLUSTIUS CRISPUS, *Opere*, LASCU, N. (trad.), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1969, pp. 129-226;
 53. SCAEVOLA, *Opera* = QUINTUS MUCIUS SCAEVOLA, *Opera*, FERRARY, J.-L., SCHIAVONE, A., STOLFI, E. (eds.), *Scriptoris iuris Romani* 1, «L'Erma» di Bretschneider, Roma, 2018, care conține: *Liber iuris civilis*, *Liber singularis horon*, și *Reliquia fragmenta*;
 54. SENECA, *ep.* = L. ANNAEI SENECAE *Ad Lucilium Epistulae Morales*, REYNOLDS, L.D. (ed.), vol. I (*Libri I-XIII*) și II (*Libri XIV-XX*), Clarendon Press/Oxford University Press, Oxford, 1965; SENECA, *Letters on Ethics: To Lucilius*, GRAVER, M., LONG, A.A. (trads.), The University of Chicago Press, Chicago/London, 2015; SENECA, *Scrisori către Lucilius (Epistulae morales ad Lucilium)*, vol. 1 (*ep. 1-80*) și vol. 2 (*ep. 81-124*), COSTA, I. (trad.), Editura Seneca Lucius Annaeus, București, 2013;
 55. SERVIUS, *Aen.* = SERVIANORUM *in Vergilii carmina commentariorum*, editio Harvardiana, vol. II (I-II), RAND, E.K., SMITH, H.T., SAVAGE, I.I., WALDROP, G.B., ELDER, I.P., PEEBLES, B.M., STOCKER, A.F. (eds. / collab.), Societas Philologica

- Americana, Lancaster, 1946; *SERVIANORUM in Vergilii carmina commentariorum*, editio Harvardiana, vol. III (III-V), STOCKER, A.F., TRAVIS, A.H., SMITH, H.T., WALDROP, G.B., BRUÈRE, R.T., Societas Philologica Americana, Oxford, 1965; *SERVIANI in Vergili Aeneidos libros IX-XII commentarii*, MURGIA, C.E., KASTER, R.A. (eds. / collab.), Oxford University Press, New York, 2018; *SERVII GRAMMATICI qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*; THILO, G., HAGEN, H. (eds.), Teubner, Leipzig, 1881, textul complet, în această ediție din urmă, este disponibil și online: [<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.02.0053>];
56. T. LIVIUS, *AUC* = TITUS LIVIUS, *The History of Rome*, vol. I (1-2), II (3-4), III (5-7), IV (8-10), V (21-22), VI (23-25), VII (26-27), VIII (28-30), IX (31-34), X (35-37), XI (38-39), XII (40-42), XIII (43-45), FOSTER, B.O. (trad. vol. I-V), MOORE, F.G. (trad. vol. VI-VIII), SAGE, E.T. (trad. vol. IX-XII), SCHLESINGER, A.C. (trad. vol. XII-XIII), The Loeb Classical Library 114/133/172/191/233/355/367/381/ 295/301/313/332/396, Harvard University Press/William Heinemann Ltd./G.P. Putnam's Sons, Cambridge (Massachusetts)/London/New York, 1967/1967/1984/1926/1969/1940/1943/1949/1985/1984/1938/1951; T. Livius, *Römische Geschichte*, Band 1 (1-3), Band 2 (4-6), Band 3 (7-10), Band 4 (11-23), Band 5 (24-26), Band 6 (27-30), Band 7 (31-34), Band 8 (35-38), Band 9 (39-41), Band 10 (42-44), Band 11 (45, Antike Inhaltsangaben und Fragmente der Bücher 46-142), HILLEN, H.J. (trad. Bände 1-3 și 6-11), FEIX, J. (trad. Bände 4-5), Artemis & Winkler, Düsseldorf/Zürich, 2007/2007/2008/2000/2007/1997/2007/1998/2007/2008/2000; TITUS LIVIUS, *Ab Urbe condita*, vol. 1 (Cărțile I-II) și 2 (Cărțile III-V), GĂLEȘANU, P. (trad.), ediție bilingvă, Universitas, ed. Teora, București, 2000; TITUS LIVIUS, *Ab Urbe condita. De la fundarea Romei*, POPESCU GĂLEȘANU, P. (trad.), vol. I (Cărțile I-X, Epitomele cărților XI-XX) și vol. II (Cărțile XXI-XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, CXX), ed. Minerva, București, 1976;
57. T. LIVIUS, *Per.* = T. LIVI *Periochae Omnium Librorum, Fragmenta Oxyrhynchi Reperta, Julii Obsequentis Prodigiorum Liber*, ROSSBACH, O. (ed.), Teubner, Leipzig, 1910; online: [<https://www.livius.org/articles/person/livy/livy-the-periochae/>]; TITUS LIVIUS, *Epitomele cărților XI-XX*, în TITUS LIVIUS, *Ab Urbe condita. De la fundarea Romei*, POPESCU GĂLEȘANU, P. (trad.), vol. I (Cărțile I-X, Epitomele cărților XI-XX), ed. Minerva, București, 1976, pp. 361-375; notă: epitomele sunt incluse și în volumele din The Loeb Classical Library, vezi referințele bibliografice pentru T. LIVIUS, *AUC*;

58. VAL. MAX. = VALERIUS MAXIMUS, *Memorable Deeds and Sayings. One Thousand Tales from Ancient Rome*, WALKER, H.J. (trad.), Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2004;
59. VARRO, LL = VARRO, *De lingua Latina. Introduction, Text, Translation, and Commentary*, vol. I. Introduction, Text and Translation, și vol. II. Commentary, DE MELO, W.D.C. (ed., trad.), Oxford University Press, Oxford, 2019;
60. VARRO, RD = M. TERENTIUS VARRO, *Antiquitates Rerum Divinarum*, Teil I: Die Fragmente, CARDUANS, B. (ed.), Akademie der Wissenschaften und der Literatur/Franz Steiner Verlag, Mainz/Wiesbaden, 1976;
61. VARRO, RH = M. TERENTIUS VARRO, *Antiquitates rerum humanarum*, în M. TERENTIUS VARRO, *II. Fragmenta operum de grammatica, litteris, philosophia, scientiis. Logistoricon libri. Antiquitates*, SEMI, F. (ed.), Scriptorum Romanorum quae extant omnia XLI-XLII, in aedibus Francisci Pesenti del Thei, Venetia, 1965, pp. 121-142; *De M. Terenti Varronis Antiquitatum Rerum Humanarum Libris XXV*, MIRSCH, P. (ed.), Leipzig, 1882; online: [<http://latin.packhum.org/loc/684/3/0>];
62. VARRO, RR = MARCUS TERENTIUS VARRO, *On Agriculture*, în MARCUS PORCIUS CATO, *On Agriculture. MARCUS TERENTIUS VARRO, On Agriculture*, HOOPER, W.D. (trad.), The Loeb Classical Library 283, Harvard University Press/William Heinemann Ltd., Cambridge, Massachusetts/London, 1960, pp. 159-530;
63. VELL. PAT. = VELLEIUS PATERCULUS, *The Roman History*, în Velleius Paterculus and *Res Gestae Divi Augusti*, SHIPLEY, F.W. (trad.), The Loeb Classical Library 152, William Heinemann Ltd./Harvard University Press, London/Cambridge, Massachusetts, 1961, pp. 2-329;
64. VERG., *Aen.* = PUBLIUS VERGILIUS MARO, *Eneida*, SLUȘANSCHI, D. (trad.), ediție bilingvă, ed. Ratio et Revelatio, Oradea, 2024;
65. VERG., *Ecl.* = VIRGIL, *Eclogues*, în VIRGIL, *Eclogues. Georgics. Aeneid I-VI*, FAIRCLOUGH, H.R. (trad.), The Loeb Classical Library 63, William Heinemann/G.P. Putnam's Sons, London/New York, 1930, pp. 1-77; VERGILIU, *Bucolice*, în VERGILIU, *Bucolice. Georgice*, NAUM, T. (trad. *Bucolice*), COȘBUC, G. (trad. *Georgice*), ed. Mondero, București, 2008, pp. 12-64;

66. VERG., *Georg.* = VIRGIL, *Georgics*, în VIRGIL, *Eclogues. Georgics. Aeneid I-VI*, FAIRCLOUGH, H.R. (trad.), The Loeb Classical Library 63, William Heinemann/G.P. Putnam's Sons, London/New York, 1930, pp. 79-237; VERGILIU, *Georgice*, în VERGILIU, *Bucolice. Georgice*, NAUM, T. (trad. *Bucolice*), COȘBUC, G. (trad. *Georgice*), ed. Mondero, București, 2008, pp. 65-143.

2. Bibliografie secundară

1. ANNAS (1981) = ANNAS, J., *An Introduction to Plato's Republic*, Clarendon Press, Oxford, 1981;
2. ASMIS (2004) = ASMIS, E., „The State as a Partnership: Cicero's Definition of “Res Publica” in his work “On The State”, în *History of Political Thought*, 25/4, 2004, pp. 569-598;
3. ASTIN (1967) = ASTIN, A.E., *Scipio Aemilianus*, Clarendon Press, Oxford, 1967;
4. ATTA = FITZGERALD, A.D. (ed.), *Augustine Through the Ages. An Encyclopedia*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1999, *paperback* 2009, din care: COYLE, J.K., „Anti-Manichean Works”, pp. 39-41; MCWILLIAM, J., „Cassiciacum Dialogues”, pp. 135-143; MACCORMACK, S., „Classical Authors”, pp. 202-206 și „Classical Influences on Augustine”, pp. 206-213; FORTIN, E.L., „Civitate Dei”, pp. 196-202; CARRIKER, A., „Eusebius of Caesarea”, pp. 339-340; MARKUS, R.A., „Donatus, Donatism”, pp. 284-287; COYLE, J.K., „Mani, Manicheism”, pp. 520-525;
5. BADIAN (1958) = BADIAN, E., *Foreign Clientelae (264-70 BC)*, Clarendon Press, Oxford, 1958;
6. BAIER (1999) = BAIER, T., „Myth and Politics in Varro's Historical Writings”, în *Echos du monde classique. Classical views*, 43/3, 1999, pp. 351-367;
7. BAUMGARTEN (2022) = BAUMGARTEN, A., „*Amor indagandae veritatis*. Despre posibilitatea teologiei ca știință în tratatul *Despre Treime*”, în AUGUSTIN, *Despre Treime*, BAUMGARTEN, A. (coord.), BANEU, A., BAUMGARTEN, A., BEJAN, C., BRÎNZEI,

M., COMAN, D., CURUȚ, I., ILE, V., LUCA, A., MARINCA, A., ediție bilingvă, Biblioteca Augustiniană 1, ed. Polirom, Iași, 2022, pp. 7-62;

8. BEARD (1986) = BEARD, M., „Cicero and Divination: the Formation of a Latin Discourse”, în *Journal of Roman Studies*, 76, 1986, pp. 33-46;
9. BEARD (1990) = BEARD, M., „Priesthood in the Roman Republic”, în BEARD, M., NORTH, J., (eds), *Pagan Priests. Religion and Power in the Ancient World*, Cornell University Press, Ithaca (New York), 1990;
10. BEARD, NORTH, PRICE (1998), 1 și 2 = BEARD, M., NORTH, J., PRICE, S., *Religions of Rome*, vol. 1: A History și vol. 2: A Sourcebook, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, *retipărit* 2000;
11. BECK (2007) = BECK, H., „The Early Roman Tradition”, în MARINCOLA, J. (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, vol. 1, Blackwell, 2007, pp. 259-265;
12. BECK (2011) = BECK, H., „Consular power and the Roman constitution: the case of *imperium* reconsidered”, în BECK, H., DUPLÁ, A., JEHNE, M., PINA POLO, F. (eds.), *Consuls and Res Publica: Holding High Office in the Roman Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011, pp. 77-96;
13. BENARDETE (1987) = BENARDETE, S., „Cicero’s *De Legibus* I: Its Plan and Intention”, în *The American Journal of Philology*, 108/2, 1987, pp. 295-309;
14. BERGER (1953) = BERGER, A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1953;
15. BRADLEY (2020) = BRADLEY, G., *Early Rome to 290 BC. The Beginnings of the City and the Rise of the Republic*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2020;
16. BROWN (1995) = BROWN, R., „Livy’s Sabine Women and the Ideal of Concordia”, în *Transactions of the American Philological Association (1974-2014)*, 125, 1995, pp. 291-319;
17. BROWN (2000) = BROWN, P., *Augustine of Hippo: A Biography*, A New Edition with an Epilogue, University of California Press, Berkeley/Los Angeles, 2000;
18. BROWN (2004) = BROWN, P., *The Rise of Western Christendom*, second edition, Blackwell, 1996, *retipărit* 2004;

19. BURKERT (1962) = BURKERT, W., „Caesar und Romulus-Quirinus”, în *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 11/3, 1962, pp. 356-376;
20. CAH = seria *The Cambridge Ancient History*, din care: CAH 12 = BOWMAN, A.K., GARNSEY, P., CAMERON, A. (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. XII: The Crisis of Empire, A.D. 193-337, second edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, *retipărit* 2007; CAH 7.2 = WALBANK, F.W., ASTIN, A.E., FREDERIKSEN, M.W., OGILVIE, R.M. (eds.), DRUMMOND, A. (assist. ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol. VII, Part 2: The Rise of Rome to 220 B.C., Cambridge University Press, Cambridge, 1989; CAH 8 = ASTIN, A.E., WALBANK, F.W., FREDERIKSEN, M.W., OGILVIE, R.M. (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII: Rome and the Mediterranean to 133 B.C., second edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, *retipărit* 2006; CAH 9 = CROOK, J.A., LINTOTT, A., RAWSON, E. (eds.), *The Cambridge Ancient History*, vol. IX: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C., Cambridge University Press, Cambridge, 1992, *retipărit* 2006;
21. CAPRA (2003) = CAPRA, A., „Dialoghi narrati e dialoghi drammatici in Platone”, în BONANZI, M., TRABATTONI, F. (eds.), *Platone e la tradizione platonica. Studi di filosofia antica*, Cisalpino, Milano, 2003, pp. 3-30;
22. CAPRA (2017) = CAPRA, A., „Seeing through Plato's Looking Glass. *Mythos* and *Mimesis* from *Republic* to *Poetics*”, în *Aisthesis*, 1/1, 2017, pp. 75-86;
23. CLARK, A.F. (2007) = CLARK, A.F., „Nasica and Fides”, în *The Classical Quarterly*, 57/1, 2007, pp. 125-131;
24. CLARK, G. (2018) = CLARK, G., „*Imperium* and the City of God: Augustine on Church and Empire”, în *Studies in Church History*, 54, 2018, pp. 46-70;
25. CLARKE (1971) = CLARKE, M.L., *Higher Education in the Ancient World*, Routledge/Kegan Paul, London, 1971;
26. CLASSEN (1962) = CLASSEN, C.J., „Romulus in der römischen Republik”, în *Philologus. Zeitschrift für antike Literatur und ihre Rezeption*, 106, 1962, pp. 174-204;
27. COLE (2013) = COLE, S., *Cicero and the Rise of Deification at Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013;
28. CORNELL (1995) = CORNELL, T.J., *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*, Routledge, London/New York, 1995;

29. CORNELL (2001) = CORNELL, T.J., „Cicero on the Origins of Rome”, în POWELL, J.G.F., NORTH, J.A. (eds.), *Cicero's Republic*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, University of London, 2001, pp. 40-56;
30. DART (2016) = DART, C.J., *The Social War, 91 to 88 BCE. A History of the Italian Insurgency against the Roman Republic*, Routledge, London/New York, 2016;
31. DENYER (1985) = DENYER, N., „The case against divination: an examination of Cicero's *De divinatione*”, în *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 31 (211), 1985, pp. 1-10;
32. DOLGANOV (2008) = DOLGANOV, A., „Constructing Author and Authority: Generic Discourse in Cicero's *De Legibus*”, în *Greece & Rome*, 55/1, 2008, pp. 23-38;
33. DUGAN (2005) = DUGAN, J., *Making a New Man: Ciceronian Self-Fashioning in the Rhetorical Works*, Oxford University Press, New York, 2005;
34. DYCK (2003) = *Cicero, De natura Deorum, Liber I*, DYCK, A.R. (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2003;
35. DYCK (2004) = DYCK, A.R., *A Commentary on Cicero, De legibus*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2004, *retipărit* 2007;
36. EARL (1966) = EARL, D.C., *The Political Thought of Sallust*, Adolf H. Hakkert, Amsterdam, 1966;
37. ECK (1984) = ECK, W., „Senatorial Self-Representation: Developments in the Augustan Period”, în MILLAR, F., SEGAL, E. (eds.), *Caesar Augustus. Seven Aspects*, Clarendon Press, Oxford, 1984, pp. 129-168;
38. ELIADE (1999) = ELIADE, M., *Mitul eternei reîntoarceri. Arhetipuri și repetare*, IVĂNESCU, M., IVĂNESCU, C. (trads.), ed. Univers Enciclopedic, București, 1999;
39. *Fasti sacerdotum* = RÜPKE, J., *Fasti sacerdotum. A prosopography of Pagan, Jewish, and Christian Religious Officials in the City of Rome, 300 BC to AD 499*, Oxford University Press, New York, 2009;
40. FEENEY (2007) = FEENEY, D., *Caesar's Calendar. Ancient Time and the Beginnings of History*, University of Chicago Press, Berkeley/Los Angeles/London, 2007;
41. FINKELBERG (2018) = FINKELBERG, M., *The Gatekeeper: Narrative Voice in Plato's Dialogues*, Brill, Leiden/London, 2018;

42. FLOWER (2006) = FLOWER, H.I., *The Art of Forgetting. Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2006;
43. FOX (1996) = FOX, M., *Roman Historical Myth. The Regal Period in Augustan Literature*, Clarendon Press, Oxford, 1996;
44. FOX (2007) = FOX, M., *Cicero's Philosophy of History*, Oxford University Press, Oxford, 2007;
45. GASSMAN (2021) = GASSMAN, M., „The Ancient Readers of Augustine's *City of God*”, în *Augustinian Studies*, 52/1, 2021, pp. 1-18;
46. GIDRO (2018) = GIDRO, R., GIDRO, A., *Roma antică. O istorie pentru toți*, ed. Neverland, București, 2018;
47. GILSON (2020) = GILSON, É., *The Metamorphoses of the City of God*, COLBERT, J.G. (trad.), The Catholic University of America Press, Washington, 2020;
48. GOLDSWORTHY (2017) = GOLDSWORTHY, A., *Pax Romana. War, Peace and Conquest in the Roman World*, Weidenfeld & Nicolson, London, 2016, paperback 2017;
49. GOLDSWORTHY, *Augustus* = GOLDSWORTHY, A., *Augustus: Revoluționarul care a devenit împărat*, NEDELCU, C. (trad.), ed. Litera, București, 2023;
50. GOLDSWORTHY, *Caesar* = GOLDSWORTHY A., *Caesar: Viața unui titan*, GAFIȚA, M. (trad.), ed. Litera, București, 2023;
51. GORDON (1990a) = GORDON, R., „From Republic to Principate: priesthood, religion and ideology”, în BEARD, M., NORTH, J., (eds), *Pagan Priests. Religion and Power in the Ancient World*, Cornell University Press, Ithaca (New York), 1990, pp. 177-198;
52. GORDON (1990b) = GORDON, R., „The Veil of Power: emperors, sacrifices and benefactors”, în BEARD, M., NORTH, J., (eds), *Pagan Priests. Religion and Power in the Ancient World*, Cornell University Press, Ithaca (New York), 1990, pp. 201-231;
53. GRIMAL (2022) = GRIMAL, P., *Civilizația romană*, TAUWINKL, W. (trad.), ed. Humanitas, București, 2022;
54. HADAS (2017) = HADAS, D., „St. Augustine and the Disappearance of Varro”, în *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 60/2, 2017, pp. 76-91;

55. HAGENDAHL (1967) = HAGENDAHL, H., *Augustine and The Latin Classics*, vol. I: Testimonia și vol. II: Augustine's Attitude, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg, 1967;
56. HARRIS (1979) = HARRIS, W.V., *War and Imperialism in Republican Rome: 327-70 B.C.*, Clarendon Press, Oxford, 1979;
57. HECK (1966) = HECK, E., *Die Bezeugung von Ciceros Schrift De re publica*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1996;
58. HOMBERT (2000) = HOMBERT, P.-M., *Nouvelles Recherches de Chronologie Augustinienne*, Collection des Études Augustiniennes 163, Institut d'Études Augustiniennes, Paris, 2000;
59. HORSFALL (1972) = HORSFALL, N., „Varro and Caesar: Three Chronological Problems”, în *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 19, 1972, pp. 120-128;
60. KASER (1956) = KASER, M., „Infamia und ignominia in den römischen Rechtsquellen”, în *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 73/1, 1956, pp. 220-278;
61. KASER, Rpr I = KASER, M., *Das römische Privatrecht*, vol. I, zweite Auflage, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1971;
62. KEYS (2022) = KEYS, M.M., *Pride, Politics, and Humility in Augustine's City of God*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 2022;
63. KRAGELUND (2001) = KRAGELUND, P., „Dreams, Religion and Politics in Republican Rome”, în *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 50/1, 2001, pp. 53-95;
64. LA BUA (2019) = LA BUA, G., *Cicero and Roman Education. The Reception of the Speeches and Ancient Scholarship*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 2019;
65. LEE-STECUM (2010) = LEE-STECUM, P., „Mendacia maiorum: tales of deceit in pre-Republican Rome”, în TURNER, A.J., KIM ON CHONG-GOSSARD, J.H., VERVAET, F.J. (eds.), *Private and Public Lies. The Discourse of Despotism and Deceit in the Graeco-Roman World*, Brill, Leiden/Boston, 2010, pp. 249-270;
66. LEE, DUPONT (2016) = LEE, G.W., DUPONT, A., „Augustine's Two Cities Revisited”, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, 61, 2016, pp. 79-105;

67. LIEBESCHUETZ (2001) = LIEBESCHUETZ, J.H.W.G., *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford University Press, New York, 2001;
68. LIM (2012) = LIM, R., „Augustine and Roman Public Spectacles”, în VESSEY, M. (ed.), *A Companion to Augustine*, with the assistance of Shelley REID, Willey-Blackwell, 2012, pp. 138-150;
69. LINDERSKI (2002) = LINDERSKI, J., „The Pontiff and the Tribune: The Death of Tiberius Gracchus”, în LINDERSKI, J., *Roman Questions*, vol. II: Selected Papers, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2007, pp. 88-114, publicat prima dată în *Athenaeum. Studi di letteratura e Storia dell'antichità*, 2, 2002, pp. 339-366;
70. LINTOTT (1968) = LINTOTT, A.W., *Violence in Republican Rome*, Clarendon Press, Oxford, 1968;
71. LINTOTT (1972) = LINTOTT, A.W., „Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic”, în *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 21/4, 1972, pp. 626-638;
72. LINTOTT (1999) = LINTOTT, A., *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford University Press, New York, 1999;
73. LTUR = STEINBY, E.M. (ed.), *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, vol. 1 (A-C), 2 (D-G) și 3 (H-O), Edizioni Quasar, Roma, 1993/1995/1996;
74. MACCORMACK (1998) = MACCORMACK, S., *The Shadows of Poetry. Vergil in the Mind of Augustine*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London, 1998;
75. MACHISEN (2013) = MACHISEN, R.W., „Roma a Gothis Alarico duce capta est. Ancient Accounts of the Sack of Rome in 410 CE”, în *The Sack of Rome in 410 AD. The Event, its Context and its Impact*, Proceedings of the Conference held at the German Archaeological Institute at Rome, 04-06 November 2010, LIPPS, J., MACHADO, C., VON RUMMEL, P. (eds.), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2013, pp. 87-102;
76. MACRAE (2016) = MACRAE, D., *Legible Religion: Books, Gods and Rituals in Roman Culture*, Harvard University Press, Cambridge, Massachussets/London, 2016;
77. MANUWALD (2007) = MANUWALD, G., *Cicero, Philippics 3–9*, vol. 2: Commentary on Philippics 3–9, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 2007;
78. MANUWALD (2011) = MANUWALD, G., *Roman Republican Theatre*, Cambridge University Press, New York, 2011;

79. MANUWALD (2018) = MANUWALD, G., „Die ‚religiöse Stimme‘ Ciceros”, în BECKER, E.-M., RÜPKE, J., *Autoren in religiösen literarischen Texten der späthellenistischen und der frühkaiserzeitlichen Welt: Zwölf Fallstudien*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2018, pp. 39-56;
80. MARKUS (1989) = MARKUS, R.A., *Saeculum: History and Society in the Theology of St. Augustine*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989;
81. MARROU (1997) = MARROU, H.-I., *Istoria educației în antichitate*, vol. II: Lumea romană, PETECEL, S. (trad.), ed. Meridiane, București, 1997;
82. MARTIN (2004) = MARTIN, D.B., *Inventing Superstition. From the Hippocratics to the Christians*, Harvard University Press, Cambridge/London, 2004;
83. MILES (1997) = MILES, G.B., *Livy. Reconstructing Early Rome*, Cornell University Press, Ithaca/London, 1997;
84. MOATTI (2015) = MOATTI, C., *The Birth of Critical Thinking in Republican Rome*, Lloyd, J. (trad.), Cambridge University Press, Cambridge, 2015;
85. MOMIGLIANO (1963) = MOMIGLIANO, A. (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Clarendon Press, Oxford, 1963, din care: MOMIGLIANO, A., „Introduction. Christianity and the Decline of the Roman Empire”, pp. 1-16, precum și MOMIGLIANO, A., „Pagan and Christian Historiography in the Fourth Century A.D.”, pp. 79-99;
86. MOMIGLIANO (1984) = MOMIGLIANO, A., „The Theological Efforts of the Roman Upper Classes in the First Century B.C.”, în *Classical Philology*, 79/3, 1984, pp. 199-211;
87. MURRAY (1996) = MURRAY, P., *Plato on Poetry: Ion, Republic 376e-398b, Republic 595-608b*, Cambridge Greek and Latin Classics, Cambridge University Press, Cambridge, 1996;
88. NEEL (2015) = NEEL, J., *Legendary Rivals: Collegiality and Ambition in the Tales of Early Rome*, Brill, Leiden/Boston, 2015;
89. NIELSEN (2007) = NIELSEN, I., „Cultic Theatres and Ritual Drama in ancient Rome”, în *Res Bene Gestae. Ricerche di storia urbana su Roma antica in onore di Eva Margareta Steinby. Lexicon Topographicum Urbis Romae, Supplementum, IV*, Edizioni Quasar, Roma, 2007, pp. 239-255;

90. NOREÑA (2001) = NOREÑA, C.F., „The Communication of the Emperor’s Virtues”, în *The Journal of Roman Studies*, 91, 2001, pp. 146-168;
91. O’DALY (2020) = O’DALY, G., *Augustine’s City of God: A Reader’s Guide*, 2nd edition, Oxford University Press, Oxford, 2020;
92. OAKLEY (1993) = OAKLEY, S., „The Roman conquest of Italy”, în RICH, J., SHIPLEY, G. (eds.), *War and Society in the Roman World*, Routledge, London/New York, 1993, pp. 9-37;
93. OGILVIE (1965) = OGILVIE, R.M., *A commentary on Livy, Books 1-5*, Clarendon Press, Oxford, 1965;
94. OORT (2013) = VAN OORT, J., *Jerusalem and Babylon. A Study of Augustine’s City of God and the Sources of his Doctrine of the Two Cities*, Brill, Leiden/Boston, 2013;
95. ORLIN (2010) = ORLIN, E.M., *Foreign Cults in Rome. Creating a Roman Empire*, Oxford University Press, New York, 2010;
96. OUTLER (1959) = OUTLER, A.C., „Augustine and the Transvaluation of the Classical Tradition”, în *The Classical Journal*, 54/5, 1959, pp. 213-220;
97. *PLRE* = *The Prosopography of the Later Roman Empire*, din care: *PLRE I* = JONES, A.H.M., MARTINDALE, J.R., MORRIS, J., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I: A.D. 260-395, Cambridge University Press, Cambridge, 1971; *PLRE II* = MARTINDALE, J.R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II: A.D. 395-527, Cambridge University Press, Cambridge/London/New York/New Rochelle/Melbourne/Sydney, 1980;
98. PÖLSCH (1940) = PÖLSCH, V., *Grundwerte römischer Staatsgesinnung in den Geschichtswerken des Sallust*, Walter de Gruyter, Berlin, 1940;
99. RAWSON (1972) = RAWSON, E., „Cicero the Historian and Cicero the Antiquarian”, în *The Journal of Roman Studies*, 62, 1972, pp. 35-45;
100. RAWSON (1985) = RAWSON, E., *Intellectual Life in the Late Roman Republic*, Duckworth, London, 1985;
101. *RE* = seria *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, din care: *RE XII.24* = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, KROLL, W. (ed.), Band XII, Halbband 24: Legio–Libanon, J.B. Metzlersche

- Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1925; *RE* X.19 = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, KROLL, W. (ed.), Band X, Halbband 19: Iugurtha–Ius Latii, J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1918; *RE* VII.13 = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, WISSOWA, G., KROLL, W. (eds.), Band VII, Halbband 13: Fornax–Glykon, J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1910; *RE* V.9 = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, WISSOWA, G. (ed.), Band V, Halbband 9: Demogenes–Ephoroi, J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1903; *RE* IV.7 = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, WISSOWA, G. (ed.), Band IV, Halbband 7: Claudius mons–Cornificius, J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1900; *RE* IIA.4 = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, KROLL, W., WITTE, K. (eds.), Band IIA, Halbband 4: Selinuntia–Sila, Alfred Drückenmüller Verlag, Stuttgart, 1923; *RE Supplementband 6* = *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband VI: Abretten bis Thunudromon, KROLL, W. (ed.), Metzler, Stuttgart, 1935;
102. REBILLARD (2012a) = REBILLARD, E., *Christians and their many identities in Late Antiquity, North Africa, 200-450 ce*, Cornell University Press, Ithaca/London, 2012;
103. REBILLARD (2012b) = REBILLARD, E., „Religious Sociology: Being Christian in the Time of Augustine”, in VESSEY, M. (ed.), *A Companion to Augustine*, with the assistance of Shelley REID, Wiley-Blackwell, 2012, pp. 40-53;
104. REBILLARD (2015) = REBILLARD, E., „Dialogue or Conflict? Augustine on Roman Religion”, in MÜLLER, C. (ed.), *Kampf oder Dialog? Begegnung von Kulturen im Horizont von Augustins <De ciuitate dei>*, DODARO, R., FITZGERALD, A.D. (collab.), Cassiciacum 39/11 – Res et Signa 11, Augustinus bei Echter, Würzburg, 2015, pp. 279-292;
105. RICH (1993) = RICH, J., „Fear, greed and glory: the causes of Roman war-making in the middle Republic”, in RICH, J., SHIPLEY, G. (eds.), *War and Society in the Roman World*, Routledge, London/New York, 1993, pp. 38-68;
106. RICHARDSON (1992) = RICHARDSON, L., jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore/London, 1992;
107. RIPAT (2006) = RIPAT, P., „Roman Omens, Roman Audiences, and Roman History”, in *Greece & Rome*, 53/2, 2006, pp. 155-174;

108. ROLLE (2022) = ROLLE, A., „Coming Home: Varro's *Antiquitates rerum divinarum* and the Canonisation of Roman Religion”, în AGUT-LABORDÈRE, D., VERSLUYS, M.J. (eds.), *Canonization as Innovation. Anchoring Cultural Foundation in the First Millenium BCE*, Brill, Leiden/Boston, 2022, pp. 263-284;
109. ROSENSTEIN (1993) = ROSENSTEIN, N., „Competition and Crisis in the Mid-Republican Rome”, în *Phoenix*, 47/4, 1993, pp. 313-388;
110. RÜPKE (2012) = RÜPKE, J., *Religion in Republican Rome, Rationalization and Ritual Change*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2012;
111. RÜPKE (2014a) = RÜPKE, J., *From Jupiter to Christ. On the History of Religion in the Roman Imperial Period*, Oxford University Press, Oxford, 2014;
112. RÜPKE (2014b) = RÜPKE, J., „Historicizing Religion: Varro's *Antiquitates* and the History of Religion in the Late Roman Republic”, în *History of Religions*, 53/3, 2014, pp. 246-268;
113. RÜPKE (2016) = RÜPKE, J., *Religious Deviance in the Roman World. Superstition or Individuality?*, RICHARDSON, D.M.B. (trad.), Cambridge University Press, Cambridge, 2016;
114. RÜPKE (2018) = RÜPKE, J., *Pantheon: A New History of Roman Religion*, RICHARDSON, D.M.B. (trad.), Princeton University Press, Princeton/Oxford, 2018;
115. SALZMAN, SÁGHY, TESTA (2016) = SALZMAN, M.R., SÁGHY, M., TESTA, R.L. (eds.), *Pagans and Christians in Late Antique Rome: Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century*, Cambridge University Press, Cambridge/New York, 2016;
116. SANTANGELO (2013a) = SANTANGELO, F., *Divination, prediction and the end of the Roman Republic*, Cambridge University Press, New York, 2013;
117. SANTANGELO (2013b) = SANTANGELO, F., „Priestly “Auctoritas” in the Roman Republic”, în *The Classical Quarterly*, 63/2, 2013, pp. 743-563;
118. SCHIAVONE (2012) = SCHIAVONE, A., *The Invention of Law in the West*, CARDEN, J., SHUGAAR, A. (trads.), The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Massachussets)/London, 2012; carte consultată și în limba originală, în ediția SCHIAVONE, A., *Ius. L'invenzione di diritto in Occidente*, Einaudi, Torino, 2005, ebook 2017;

119. SCHLANGE-SCHÖNINGEN (2009) = SCHLANGE-SCHÖNINGEN, H., „Augustinus und der Fall Roms: Theodizee und Geschichtsschreibung“, in GOLTZ, A., LEPPIN, H., SCHLANGE-SCHÖNINGEN, H. (eds.), *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 2009, pp. 135-152;
120. SCHOFIELD (1986) = SCHOFIELD, M., „Cicero for and against divination*“, in *Journal of Roman Studies*, 76, 1986, pp. 47-65;
121. SCHOFIELD (2009) = SCHOFIELD, M., „Ciceronian dialogue“, in GOLDHILL, S. (ed.), *The End of Dialogue in Antiquity*, Cambridge University Press, New York, 2009, pp. 63-84;
122. STEEL (2005) = STEEL, C., *Reading Cicero. Genre and Performance in Late Republican Rome*, Duckworth, London, 2005;
123. STEM (2007) = STEM, R., „The exemplary lessons of Livy’s Romulus“, in *Transactions of the American Philological Association (1974-2014)*, 137/2, 2007, pp. 435-471;
124. STEWART-SYKES (2001) = STEWART-SYKES, A., *From Prophecy to Preaching: A Search for the Origins of the Christian Homily*, Brill, Leiden, 2001;
125. TAYLOR (1931) = TAYLOR, L.R., „Aniconic Worship among the Early Romans“, in *Classical Studies in Honor of John C. Rolfe*, HADZSITS, G.D. (ed.), Books for Libraries Press, Freeport (New York), 1931, *reprint* 1967, pp. 305-314;
126. TAYLOR (1934) = TAYLOR, L.R., „Varro’s De gente populi Romani“, in *Classical Philology*, 29/3, 1934, pp. 221-229;
127. VAN DER BLOM (2010) = VAN DER BLOM, H., *Cicero’s Role Models. The Political Strategy of a Newcomer*, Oxford Classical Monographs, Oxford University Press, New York, 2010;
128. VAN NUFFELEN (2010) = VAN NUFFELEN, P., „Varro’s *Divine Antiquities*. Roman Religion as an Image of Truth“, in *Classical Philology*, 105, 2010, pp. 162-188;
129. VOLK (2017) = VOLK, K., „Signs, Seers and Senators: Divinatory Expertise in Cicero and Nigidius Figulus“, in KÖNIG, J., WOOLF, G. (eds.), *Authority and Expertise in Ancient Scientific Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, pp. 329-347;

130. VOLK (2021) = VOLK, K., *The Roman Republic of Letters. Scholarship, Philosophy, and Politics in the Age of Cicero and Caesar*, Princeton University Press, Princeton/Oxford, 2021;
131. WAGENVOORT (1956) = WAGENVOORT, H., *Studies in Roman Literature, Culture and Religion*, Brill, Leiden, 1956;
132. WARNER, SCOTT (2011) = WARNER, J.M., SCOTT, J.T., „Sin City: Augustine and Machiavelli's Reordering of Rome”, în *The Journal of Politics*, 73/3, 2011, pp. 857-871;
133. WEINSTOCK (1971) = WEINSTOCK, S., *Divus Julius*, Clarendon Press, Oxford, 1971;
134. WHITE (1987) = WHITE, H., *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, The John Hopkins University Press, Baltimore/London, 1987;
135. WISEMAN (1995) = WISEMAN, T.P., *Remus. A Roman myth*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995;
136. WREDE (1981) = WREDE, H., *Consecratio in forma deorum. Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 1981;
137. WYNNE (2019) = WYNNE, J.P.F., *Cicero on the Philosophy of Religion. On the Nature of the Gods and On Divination*, Cambridge University Press, Cambridge, 2019;
138. YOUNG (1997) = YOUNG, F., *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997;
139. ZETZEL (2022) = ZETZEL, J.E.G., *The Lost Republic. Cicero's De oratore and De re publica*, Oxford University Press, New York, 2022;
140. ZIMMERMANN (1990) = ZIMMERMANN, R., *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Juta & Co./C.H. Beck, South Africa/München, 1990, *retipărit* 1992.